

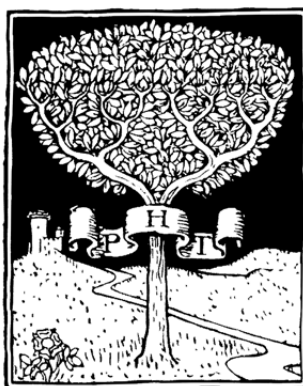

**PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT**

2016:2 • Årgång 112

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT

Redaktör
Jenny Björkman

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2016:2

Personhistorisk tidskrift

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Patriotiska Sällskapet, Torsten Söderbergs stiftelse, Åke Wibergs stiftelse, Magn. Bergvalls stiftelse och Klas de Vylders fond.

ANSVARIG UTGIVARE

Personhistoriska samfundet genom redaktör Jenny Björkman,
Levertinsgatan 1, 112 52 Stockholm. E-post: jenny.bjorkman@rj.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år och betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskort kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner i hela världen är 220 kr plus porto.

KONTAKT

Samfundets sekreterare är Lena Milton, info@personhistoriskasamfundet.se. Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är Peeter Mark, pht@personhistoriskasamfundet.se. Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se. Förfrågan om äldre nummer av PHT ställs till Lena Milton.

GRAFISK FORM OCH ORIGINAL

Art-O-Matic, Stockholm

TRYCK

Norrbacka tryckeri (Stockholm) och Grafiska punkten (Växjö) i november 2016.

Manus ska levereras som redigerbara digitala filer till redaktören per e-post. Fotnoter placeras som vanligt längst ner på varje sida. Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer" samt lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder skickas antingen som digitala filer eller per post som original. Redaktionen återsänder bilder som bifogats.

Tidskriften tillämpar peer-review. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Innehållsförteckning

	Artiklar	
<i>Rosemarie Fiebranz</i>	Adelskvinnan och hälsingebonden – två 1700-talsdagböcker bearbetade med hjälp av en historisk forskningsdatabas	121
<i>Ulf Hamilton</i>	"Fyndet i papperskorgen". En minnesstudie i Helanderaffären	147
<i>Carina Lidström</i>	Författare på resa. Sophie von Knorrings <i>Bref till hemmet, under en sommarresa 1846</i>	161
<i>Kristina Lundgren</i>	Åke Lilliestam – nestor inom svensk personhistoria	179
<i>Magnus Ljunggren</i>	Italienvurmaren som förändrade <i>Svenska Dagbladet</i>	183
	Debatt	
<i>Charlotte Vainio</i>	Genus är i dag oundgängligt	198
	Recensioner	
<i>Louise Berglund</i>	Skrivare i det medeltida Sverige, I–IV <i>Av Per-Axel Wiktorsson</i>	200
<i>Urban Lundberg</i>	Dagböcker 1969 <i>Av Tage Erlander</i>	204
<i>Fredrik Holmqvist</i>	Karl Marx. En biografi <i>Av Sven-Eric Liedman</i>	208
	Medarbetare i detta nummer	214
	Personregister	216

Från redaktören

Detta är mitt sista nummer som redaktör för PHT, och det faller sig naturligt att titta tillbaka på de år och nummer som förflutit sedan jag tillträdde. Ett tag trodde nog både jag och samfundet som ger ut tidskriften att det sista numret var utgivet och tidningens historia all. Men så blev det nu inte. En generös gåva räddade tidskriften, men den ansträngda ekonomin präglar fortfarande utgivningen. Men det är förstås inte fallande antal prenumeranter och allt dyrare porton som jag som redaktör helst minns. Jag har i stället försökt att fundera på vad man åstadkommer med den här typen av publikation. Visst, prenumeranterna är få, men livslängden på varje nummer är längre än för många större tidskrifter, och häftena läses av flera. Och det tycks faktiskt som att PHT läses. I månadsskiftet september/oktober hölls De svenska historiedagarna i Karlskrona. Den främsta målgruppen är lärare och ett flertal av PHT:s skribenter presenterade sin forskning och sina tankar. Därtill hölls en debatt om kvinnornas roll i historien där bland annat Charlotte Vainio deltog. Hon svarar Hans Almgren i detta nummer. Det är måhända också ett sätt att mäta tidskriftens relevans. Och kanske lockades också någon lärare till en ny prenumeration.

För PHT måste ha fler läsare och prenumeranter för att vara angelägen. Annars blir det i längden ointressant att medverka. Här finns det förstås en hel del att göra. Det gäller inte bara att locka också yngre forskare och nya ämnen, bredda begreppet personhistoria, göra det relevant i vår tid, det gäller förstås också att tänka nytt kring digitaliseringar, tillgänglighet – så kallad open access – och så vidare. Och det försöker samfundet att göra.

I detta nummer är den inledande texten av Rosemarie Fiebranz ett utmärkt exempel på detta. Fiebranz är en av flera forskare som under många år arbetat med databasen Gender and Work i Uppsala. Databasen är i dag tillgänglig via universitetets webbsida och hon presenterar den här. Det här sättet att arbeta visar hur den nya tekniken kan förnya forskningen, bidra till att komma åt nya sidor av vår historia, och, menar jag, bidra till en fördjupad förståelse inte minst av enskilda öden, och självklart också av historien i stort.

Det förstås också en ära att i det sista numret som jag gör få presentera ett kort personporträtt av den mångåriga medarbetaren Åke Lilliestam. Jag hoppas och ser fram emot att också i framtida nummer få läsa hans alster.

Numret erbjuder som vanligt mycket mer, men här med önskar jag god läsning och räcker över stafettpippen till min efterträdare Hanna Enefalk. Välkommen!

Redaktören

Adelskvinnan och hälsingebonden – två 1700-talsdagböcker bearbetade med hjälp av en historisk forskningsdatabas¹

Rosemarie Fiebranz

å vårvintern 1746 installerade sig den 24-åriga Christina Charlotta Rudbeck som husfru i sitt barndomshem, Brunna säteri strax utanför Uppsala. Nygift sedan ett år med Erland Hiärne, övertog hon och maken nu gården från Christinas mor. Den gamla mangårdsbyggnaden ställdes i ordning, och Christina både övervakade och deltog själv energiskt i arbetet. Hon såg till att tjänstefolket bakade, bryggde och kärnade färskt smör. På en tur runt egendomen besåg hon boskapen. Torsdagen efter påsk, den tredje april, kom turen till parets kammare: Christina lät gårdens tjänare Dreutz klistra ihop papper till tapeter, som hon sedan spikade upp tillsammans med husjungfrun Stina, varefter tapeterna grundmålades. Christina och Dreutz målade tillsammans tapeternas mönster, medan Erland nöjd tittade på. När färgerna torkade stack Christina

emellan med att sy på en nattmössa åt maken, som hon också fick färdig. Arbetet gick slag i slag – efter en vecka, den 10 april, hann Christina endast skriva ”sysslade jag åtskilligt”.²

Tretton år senare, 1759, satt en annan kvinna som blivit husfru på sin barndomsgård inne och spann, mitt i högsommaren: Anna Eriksson, maka till skattebonden Elias Jonsson. Att Anna spann lördagen den sjunde juli för 257 år sedan skulle vi aldrig ha fått veta, om det inte varit för den katastrof som fick Elias att för en gångs skull skriva om inomhusarbetet i sin dagbok. Anna hade bett honom krossa fluggift som hon köpt, innan han gick till arbetet i skogen på morgonen. Elias gjorde så, och förmanade Anna att noga vaka över barnen, när han placerade giftet på ett fat i stugans östra fönster. Anna lovade att inte gå utom dörren, och de tre småflickorna fick lov att vara inne med henne: femåriga

Historiska kartor, lantmäteriet. Kartan visar Västanaäng, Elias Jonssons hemby, med hans hemman nr 3. Här ses alltså de åkrar och ängar han beskriver brukandet av i dagboken.

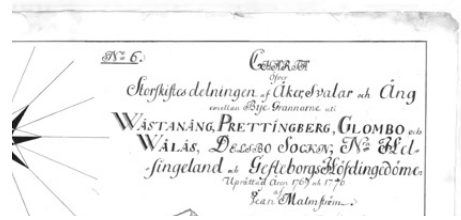
Margareta, tvååriga Ingrid och den nyfödda Anna. För säkerhets skull satte mor Anna upp en skäppa mellan sig och giftet, där hon satt med spinnrocken vid stugans andra fönster. I ett obevakat ögonblick klev ändå Ingrid över skäppan och drack av giftblandningen. Den förtvivlade Anna hällde färsk mjölk i barnet och sprang gråtande med henne till grannfruarna, som hjälptes åt att få i den lilla mer mjölk. Men inget hjälpte. Efter att ha kämpat till kvällen dog Ingrid. Åtminstone två av hustrun Annas ständiga arbeten – att spinna garn och sköta barn – kom därmed att förmedlas till eftervärlden.³

Dagböcker är bland de mest stimulerande källor en historiker kan arbeta med. Liksom andra egodokument – som levnadsberättelser – erbjuder de en närhet till historiska aktörer som få andra källor.⁴ Individens tankar och vardagliga handlingar blir åtkomliga, glädjeämnen, problem,

familjehändelser och arbetsuppgifter noterats löpande, i bästa fall detaljerat, under en följd av år. Å andra sidan har dagboken, från historikerns perspektiv, nackdelen att synfältet riskerar att bli relativt smalt. Hur användbara historiska resultat kan vi egentligen få fram genom att analysera enstaka individers anteckningar? Jag menar att dagböcker, journaler, personliga räkenskapsböcker och liknande, är värdefulla källor också för breda, generaliserbara äldrehistoriska resultat inom olika forskningsfält. Eftersom egodokumentet synliggör variationerna, motsägelserna och det individuella perspektivet (aktörs-perspektivet, om man så vill) inom de historiska skeenden vi undersöker, kan analysen ges ett djup och en stabilitet som inte är möjlig att få fram enbart genom analys av andra källkategorier.⁵ I detta djup kan också ingå existentiella aspekter, vilket jag återkommer till.

Såväl socialhistoria som kulturhistoria, mentalitetshistoria och ekonomihistoria kan skrivas med dagböcker som källor, i synnerhet om de analyseras tillsammans med ytterligare material som ger en bredare bild.⁶ Parallella analyser av flera, någorlunda samtida dagböcker kan bli mycket givande, inte minst eftersom de erbjuder unika ingångar till dem vars leverne inte lämnat särskilt omfattande spår i andra slags källor före 1800-talets mitt, som kvinnor och småbönder. Men eftersom dagböckerna ofta är knapphändiga, i andra fall överflödande av detaljer inom olika områden – eller kombinerar båda dessa drag! – krävs systematisering och bearbetning för att åstadkomma en analys.⁷ Bearbetningen kan vara tidskrävande och omständlig för en enskild forskare. En gemensam, digital resurs för sådan bearbetning kan avsevärt förbättra förutsättningarna för forskning på dagböcker och liknande källor.

Med hjälp av exempel från Christina Charlotta Rudbecks och Elias Jonssons dagboksnoteringar kring 1700-talets mitt ska jag i det följande belysa hur nya resultat kan utvinnas från sådana källor, med hjälp av en historisk forskningsdatabas. I databasen *Gender and Work* (GaW) har uppgifter från såväl dagböcker som rättsligt material och räkenskaper registrerats, systematiserats och publicerats.⁸ Databasen GaW skapades i anslutning till ett stort forskningsprojekt med samma namn vid Historiska institutionen, Uppsala universitet åren 2010–2014. Forskningsfrågan som ligger till grund för forskningsprojek-

Detalj från kartan på föregående sida

tet är ”hur försörjde sig män och kvinnor under perioden 1550–1800 i Sverige?”. Det långsiktiga målet är att databasen ska fungera som en permanent resurs inom humaniora – en infrastruktur – för forskning på historiska källtexter med varierande frågeställningar, inom olika forskningsfält. Databasen är konstruerad för att möjliggöra såväl breda, kvantitativt inriktade undersökningar som systematiska närstudier och kvalitativa analyser.⁹

Mitt övergripande syfte med denna artikel är att visa hur uppmärkning och analys av äldre källor enligt en genomarbetad metod, i en stor, flexibel databas kan öppna nya möjligheter för personhistorisk forskning. Jag vill samtidigt aktualisera dagböcker som ett givande och delvis underutnyttjat historiskt källmaterial, i digitaliseringens tidevarv. Några inledande resultat om Christina Charlotta Rudbecks och Elias Jonssons försörjningsstrategier kring 1700-talets mitt ska presenteras; resultat som endast med svårighet hade kunnat utvinnas ur dagbokstexterna i deras ursprungliga, osystematiserade form, men som nu tillgängliggjorts för fortsatt forskning, med hjälp av forskningsdatabasen GaW.

Svensk dagboksforskning

Projektet för svenska bondedagböcker publicerade 1992 ett nationalregister efter ett omfattande inventeringsarbete. En samling korta uppsatser baserade på insamlade dagböcker hade publicerats året före.¹⁰ Dessa insatser var betydelsefulla för att synliggöra vilken skatt de folkliga dagboksnoteringarna från 1700- och 1800-talen utgör, samt stimulera till agrarhistorisk och annan forskning på dessa källor. Forskningen på bondedagböcker har trots detta inte blivit särskilt rikhaltig under de 25 åren som förflutit. De enda större svenska arbeten jag funnit är John Svenskes språkvetenskapliga avhandling *Skrivandets villkor* från 1993, och Britt Liljewalls avhandling 1995, *Bondevardag och samhällsförändring*.¹¹ Liljewalls mångfacetterade studie av tre västsvenska 1800-talsdagböcker pekar framåt på flera plan. Inte minst visar hennes resultat hur pågående samhällsförändringar samtidigt förankras i ett kvarhållande av traditioner – resultat som hade varit svåra att få med andra slags källor.¹²

Forskning på dagböcker skrivna av kvinnor från högre samhällsstånd har underlättats av en bibliografi publicerad 1991, vilken följts av forskning som Christina Sjöblads båda verk om kvinnors dagböcker under 1700- respektive 1800-talen.¹³ Därtill har Eva-Helen Ulvros verk om borgerliga kvinnor under samma period visat på forskningspotentialen hos dagböcker och brev.¹⁴ De sistnämnda forskningsinsatserna illustrerar inte minst den genushistoriska forskningens stora expansion under det senaste kvartsseket. Inom bondedag-

boksprojektet var genusperspektivet emellertid knappt synligt, då fokus låg på mer traditionella agrarhistoriska, ofta kvantifierande frågeställningar.

På senare tid har studier av bondedagböcker från 1800-talet resulterat i intressanta resultat om bondehushålls återhämtningsförmåga (resilience) i tider av påfrestningar, som missväxter och samhällsförändringar.¹⁵ Samspelet mellan människan och naturen inom det förindustriella jordbruket, i tider av extrema väderförhållanden och i mer normala omständigheter, har också undersökts med samma typ av källor.¹⁶ En återkommande påfrestning för bondehushåll utgjordes av generationsväxlingar och arvskiften. I en mycket intressant studie av en 1800-talsdagbok från Uppland har Iréne A. Flygare skildrat en sådan process. Hon skriver, apropå frågan om det vanskliga i att våga bygga vetenskapliga, historiska resonemang på dagböcker:

En berättande källa [som dagboken] är väl så nära det levande livet vi kan nå, och så nära en förgången tid och försvunna existenser vi kan komma. Men det existentiella är inget avskilt och för sig, utan inskrivet i en bestämd samhällelig och historisk kontext. När den individuella upplevelsen kan relateras till en övergripande samhällelig struktur blir skärningspunkten eller mötet mellan de båda nivåerna en annan slags sanning. [Dagboken] lägger i dagen samhällets mikroplan där värderingar och synsätt är satta i aktion, men där de likafullt också skapas och förhandlas.¹⁷

Flygare sammanfattar här välformulerat de unika möjligheter som dagböcker ger för historisk forskning, genom att vi med hjälp av dessa texter till och med, i någon mån, kan komma åt existentiella aspekter i sin historiska kontext.

Studier som de nämnda tar upp stafettspinnen från tidigt nittotal, genom att synliggöra enskilda aktörers valmöjligheter och agerande i tider av sociala och ekonomiska påfrestningar. De visar också hur nu aktuella historiska angreppssätt, där man söker överbrygga klyftor mellan mikro- och makroperspektiv ånyo aktualiserar dagböcker som givande historiska källor.¹⁸

Forskningsprojektet Gender and Work har haft en likartad ambition. Genom att från tidigmoderna källor samla och analysera stora mängder konkreta belägg kring försörjning, ville man möjliggöra resultat grundade såväl i kvantitativ som kvalitativ analys. Dagbokstexter kom därmed att ingå i det material som registrerades i projektets forskningsdatabas. Vi ska nu stifta närmare bekantskap med de två skribenterna, vars dagböcker blev de första att ingå i databasen GaW.

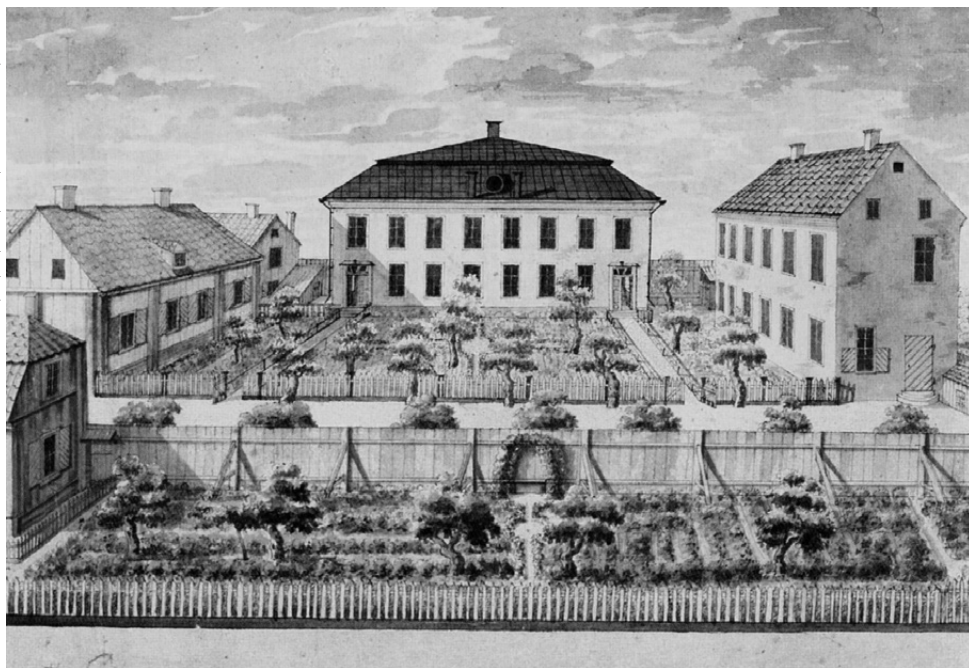
Christina Charlotta & Elias – två dagboksskribenter

Christina Charlotta Rudbeck (1722–1804) var sin mors, Charlotta Rotenburg, första men sin fars tjugonde barn. Fadern, professor Olof Rudbeck d.y. (1660–1740) fick efter Christina ytterligare fyra barn i detta sitt tredje äktenskap.¹⁹ Christina stod sin far nära, och mindes som gammal med

CHRISTINA CHARLOTTA RUDBECK
(1722–1804)
Målning (beskuren) av J H Scheffel
Foto SPA

kärlek och tillfredsställelse barndomens husandakter och bönestunder med honom. Själv ägnade sig Christina från ungdomstiden åt religiösa grubblerier och hade tidigt i livet kontakter med den pietistiska väckelsen i Stockholm.²⁰ Från 1760-talet var hon och hennes make Erland Hiärne engagerade i den herrnhutiska Evangeliska brödräfsamlingen i samma stad. Christinas religiositet inbegrep ständiga självrannsakingar livet igenom, vilket bidrog till att hon gjorde regelbundna, utförliga dagboksnoteringar.²¹ Christinas dagböcker, kassaböcker och en egenhändig levnadsberättelse finns bevarade i Brödräfsamlingens arkiv, liksom makens dagbok och deras gemensamma brevsam-

Hiärneska gården, köpt 1732 av Urban Hiärnes änka och söner, och som Erland Hiärne ärvt tillsammans med sina syskon (Falck 1957). Christina Charlotta Rudbeck blev mycket engagerad i Evangeliska brödräfsamlingen som äldre. Hon testamenterade gården till dem. Innan dess hade hon bekostat byggandet av deras första reguljära bönelokal i Stockholm, som ses i bildens fond. Paret Hiärne hade bott i både träbyggnaden till vänster, och stenhuset till höger. Christina Charlotta levde här till sin död 1804.

ling. Hennes bevarade dagbok omfattar åren 1744–1803 (med vissa luckor) och ger inblickar i Christinas liv först som ogift, snart som gift och under de sista trettio åren som änka. Dagboken har inte blivit utgiven i sin helhet, men utdrag och referat ur den finns publicerade i två omgångar.²² Levnadsberättelsen trycktes 1880, och finns nu digitaliserad.²³

Christina bodde som ogift på moderns änkesäte Brunna gård i Vänge socken en

mil väster om Uppsala, men hade också periodvis vistats med modern i Stockholm.²⁴ Som gifta levde makarna Hiärne växelvis lantliv på Brunna och stadsliv på Hiärnes egendom på Östra Trädgårdsgatan (nuvarande Kungsträdgårdsgatan) i Stockholm. Från hösten 1769, efter sonen Urbans död, blev stockholmshuset Christinas stadiga hemvist och Brunna såldes.²⁵

Christinas make Erland Hiärne (1706–1773) gjorde karriär inom bergsstaten och

var bergsfiskal i Falun från 1738. Ett par år efter giftermålet med Christina 1745 blev Erland utsedd till bergmästare i Uppland, för att sedan avancera till extra ordinarie bergsråd 1760. Utöver banan inom Bergskollegium ägnade sig Erland åt medicin, då han framställde och sålde läkemedel och även praktiserade läkaryrket privat.²⁶

Tillsammans fick makarna två söner, varav Urban Olof, född 1747, alltså dog 22 år gammal efter en orolig ungdomstid. Den yngre sonen föddes 1751, men avled redan vid 14 veckors ålder.²⁷

Christinas dagbok innehåller många partier där hon, periodvis uppenbart mycket ångestriden och sjuklig, brottas med sin gudstro och självbild i enlighet med tidens tankeramar. Christina Sjöblads inträngande genushistoriska analys av processen när den unga Christina Charlotta Rudbeck, mot sin vilja, gifts bort med den betydligt äldre änklungen Erland Hiärne (vilken inte accepterade något nekande svar på sitt brevledes frieri) visar dagboks-genrens stora potential för kultur- och mentalitetshistoriska frågor.²⁸ Den adliga Christinas liv och dagboksnoteringar fylldes inte enbart av umgänge, andlighet och intellektuella tankeövningar. Dagboken gör tydligt att hon använde betydande delar av sin vardag för praktiska och administrativa göromål, till gagn för hushållets försörjning. Det gäller under Christinas tid som ogift, då hon bodde med modern på säteriet Brunna, men också under tiden som bergmästar- och apotekarhustru, och inte minst senare under den långa änketiden i Stockholm.

Den andra huvudpersonen i denna artikel, skattebonden Elias Jonsson (1725–1779) började antagligen föra sina dagboksanteckningar ganska snart efter giftermålet med Anna Eriksdotter (1729–1804) hösten 1750. Som fjärde sonen till en skattebonde, i likartade omständigheter som flertalet i norra Hälsingland vid den här tiden, kan Elias inte betraktas som någon lärd man. Läskunnigheten var relativt hög i den svenska befolkningen och det var inte alldeles ovanligt att bönder också kunde skriva.²⁹ Under 1750-talet gjorde Elias återkommande noteringar om arbetet vid svärföräldrarnas gård i Västanäng, Delsbo socken, där han och hustrun bodde och som de efter hand kom att överta. Elias skrev inte varje dag, han daterade inte sina anteckningar exakt, men någon gång varje eller varannan månad sammanfattade han vardagens sysslor och händelser i socknen. Noteringarna från åren 1752–1761 har helt eller delvis bevarats. Av svenska bonde-dagböcker är Elias anteckningar bland de äldsta, flertalet av de bevarade skrevs under 1800-talet.³⁰

Elias hade inte flyttat särskilt långt för att gifta sig. Från föräldrarnas gård i byn Östertolbo (som övertagits av en äldre bror till Elias) till hustruns föräldrahem i Västanäng, i det bergiga skogslandskapet i utkanten av Delsbo, är avståndet bara några kilometer. Hustrun Anna var äldst av tre systrar, och det var Elias och Anna som skulle överta gården efter hennes föräldrar.³¹ När Elias kom dit som tjugofemårig måg var svärfadern Erik nära de sextio, och svärmor Margareta över sextiofem

år gammal. Fram till 1754 stod Erik kvar som ansvarig i mantalslängden, 1755 står där både Erik och Elias, och från 1756 står Elias ensam som gårdens brukare.³²

Det gradvisa övertagandet avspeglas också i Elias anteckningar. Under de första åren i Västanäng såg han sig antagligen som svärfaderns samarbetspartner, och använder mestadels ordet *vi* när arbetet beskrivs: ”före den 22 februari tröskade vi färdigt” (1754).³³ Två år senare skriver Elias ”detta år slapp [svär-]far och [svär-]mor ut ur mantalslängden och sägs också vilja släppa hemmanet i detta år, så kommer det mej då, kan jag förstå till att bli min egen svältare, jag kan ej undkomma”. Samma sommar har Elias axlat brukningsansvaret, inte enbart praktiskt och enligt skattelängden, utan också mentalt och därmed språkligt – han börjar allt oftare skriva *jag*: ”den 24 juli kom regn, då hade jag fått in allt mitt svalhö”.³⁴

Vi vet mycket lite om hälsingebonden Elias liv, i jämförelse med den samtida Christina Charlotta Rudbecks. De fragmentariska (och på oklara grunder felarkiverade) dagboksbladen är veterligt det enda som bevarats av hans hand.³⁵ Det finns ingenting om Elias i *Svenskt biografiskt lexikon*, och inga porträtt är bevarade. De vanliga källserierna för forskning om människor inom bondeståndet på 1700-talet – mantalslängder, kyrkböcker, boupteckningar och kartmaterial – har bara kunnat användas för att skapa kontextinformation.³⁶ Men tack vare att hans noteringar i dagboken är relativt livfulla och varierade, i jämförelse med den så kallade

”stenstil” som bondedagböckernas texter generellt sägs präglas av, kommer vi relativt nära det subjektivt upplevda vardagslivet på gården i Västanäng.³⁷

Trots dagbokens korta omfång har jag med hjälp av databasen GaW:s verbbase-erade metod också kunnat ”dekonstruera” och systematisera dess innehåll till dryga 1000 försörjningsaktiviteter. I databasen har vi använt verb för att identifiera olika sysselsättningar. Försörjningsaktiviteterna jag systematiserat är omnämnda med så kallade *verbfraser* (satser bestående av verb och direkt objekt), vilka betecknar sysslor syftande till försörjning. Christina Charlottas dagbok för åren 1744–1747, liksom hennes kassabok från 1700-talets sista decennium, har bearbetats på samma sätt och registrerats i GaW, och därmed resulterat i ca 1 150 försörjningsaktiviteter. Härnäst ska databasens metod och innehåll kort presenteras.

Databasen GaW och den verbinriktade metoden

När man frågar historiestudenter, eller för den delen andra – skolade eller oskolade – historieintresserade, om hur de tror att människor försörjde sig i Sverige före år 1800 blir svaret, med rätta, oftast ”jordbruk, hantverk och en del bergsbruk”. Svaret är ändå ofullständigt och riskerar att till och med bli missvisande, om vi enbart utifrån befolkningsandelar (ca 90 procent levde i bondehushåll, färre än tio procent var stadsbor)³⁸ och ståndsbeteckningar drar slutsatser om vad människor

faktiskt arbetade med till vardags. Än mindre kan vi utifrån dessa och andra redan kända fakta på djupet analysera och förklara den tidigmoderna genusarbetsdelningen och arbetets sociala betydelser i olika sammanhang.

Varken ståndsbeteckningar eller yrkesbeteckningar kan användas för att kartlägga vad dåtidens människor – män och kvinnor, stadsbor och landsbygdsbor – gjorde för att försörja sig, vad de ägnade sina arbetsdagar åt. Beteckningen *bonde* signalerar visserligen anknytning till jordbruk, men det är sedan tidigare känt att enbart jordbruk sällan var tillräckligt för hushållens försörjning. Mångsyssleri i form av hantverk, handel, säsongarbete och liknande var vanligt.

Adelskvinna och *ämbetsmannahustru* är benämningar som än mindre röjer något om dessa kvinnors olika försörjningsaktiviteter. Visst förekommer yrkesbeteckningar i källorna – främst manliga som *skomakare*, *smed*, *soldat* – men mycket tyder på att också personer med sådana benämningar ofta ägnade sig åt andra typer av arbete, tillfälligt eller mer permanent. I källorna återfinns dessutom påtagligt få yrkesbeteckningar för kvinnor.³⁹

Hos en grupp genushistoriker vid Uppsala universitet, med professor Maria Ågren i spetsen, växte insikten om att mångsyssleriet var allmänt i det tidigmoderna Sverige, men vi fann få konkreta uppgifter i forskningen om vad kvinnor (och män) faktiskt gjorde för sin försörjning – vilka sysslor de kombinerade.⁴⁰ Våra diskussioner ledde fram till insikter om att en ny forsknings-

metodik behövdes, en som kunde användas för att på ett smidigt sätt få fram större mängder sådana belägg. Ett problem med befintliga forskningsmetoder, inriktade på yrkesbeteckningar, var att yrkesbenämnt arbete liksom annat arbete som omnämns i räkenskaper och liknande källor, tenderar att främst omfatta avlönade sysslor. Den tidigmoderna tidens försörjning bestod till stora delar av oavlönat arbete i form av självhushållning, arbetsbyten samt arbete inom hushåll och liknande. Sammantaget ledde dessa båda kunskapsluckor – att människors konkreta försörjningsaktiviteter var okända till väsentliga delar, och att det oavlönade arbetet i än högre grad inte var kartlagt – till att vi utvecklade *den verbinriktade metoden* inom forskningsprojektet *Gender and Work*. Med denna metod ville vi öka möjligheterna att kartlägga alla slags försörjningsaktiviteter, utförda i olika sammanhang, oavlönade såväl som avlönade.⁴¹

Den verbinriktade metoden innebär att det människor faktiskt *gjorde* (verb) sätts i fokus, i stället för vad de *kallades* i form av yrkesbeteckningar (substantiv). Metoden innebär i korthet att söka systematiskt i många tidigmoderna källtexter av olika slag, efter omnämningen i verbform av ”sådan tidsanvändning som syftar till försörjning”. Det kan vara konkreta, momentana sysslor – *hugga ved* – eller i tiden mer utsträckta förhållanden: *vårda åldring*. Även mer abstrakta men för arbetets organisering betydelsefulla uppgifter, som arbetsledning, hör till det eftersökta: *befalla piga*, *skälla på styvson*. Ytterligare en grupp

är de administrativa, eller intellektuella, sysslorna som *andraga ärende, skriva vers*. Genom att samla ett stort antal verbfraser från olika slags källor, från olika områden och tidpunkter, och registrera dem i en databas tillsammans med kontextdata om aktiviteternas utförare (kön, civilstånd, benämning, m.m.) ville vi bygga upp ett tillräckligt källunderlag för att kunna besvara vår forskningsfråga.⁴²

Vi började utformningen av det som skulle bli databasen GaW redan 2008, med infrastrukturmedel från Vetenskapsrådet. Specialister (systemutvecklare) vid Demografiska databasen i Umeå hjälpte oss – ett framgångsrikt samarbete tack vare deras kompetens och vana att tala med historiker. Åren 2010–2014 kunde vi, ett femtontal forskare, med stöd av bland annat ett Wallenberg scholar-anslag till professor Maria Ågren, gemensamt arbeta med att registrera material från utvalda källserier i databasen. Resultatet, ett dataset med drygt 16 000 försörjningsaktiviteter beskrivna med verbfraser, har därefter analyserats och legat till grund för ett stort antal artiklar och en slutpublikation i form av en gemensamt skriven monografi, som ges ut under 2016.⁴³ Vi fortsätter arbetet med att fylla på databasen med ytterligare material, och betraktar som nämnts GaW som en permanent infrastrukturresurs för kommande forskning inom olika historiska och språkvetenskapliga områden.⁴⁴ En nyligen meddelad förlängning av Wallenberg scholar-anslaget gör att vi kan se fram emot minst ytterligare fem års arbete med att utöka databasens omfång.

Hur är det då med dagboksmaterialet i GaW? Verbmetoden är utformad för att kunna användas för olika typer av källmaterial. Av vårt datasets totalt dryga 16 000 försörjningsaktiviteter kommer alltså ca 2 160 från de två dagböcker (och kassaboken) jag presenterade ovan.⁴⁵ Merparten av databasmaterialet i övrigt har hämtats från rättsliga källor – häradsrättsdomböcker, rådhusrätter och andra instanser – medan en mindre del är från räkenskaper av olika slag. Rättsprotokollen har visat sig ge riklig utdelning av verbfraser inom många olika verksamhetsområden. Nackdelen med dombokskällorna är att informationen om aktiviteternas kontext, och om utförarna, ofta är mycket knapphändig. En individ som vittnat i ett mål har kanske nämnt en eller ett par aktiviteter – vilka noterats i protokollet och som vi har kunnat registrera – för att sedan försvinna utom synhåll igen. Vissa typer av aktiviteter tenderar också att bli överrepresenterade i domstolsmaterialet, som fastighetsaffärer och administrativa göromål.⁴⁶

Dagboksmaterialet, å andra sidan, gör det möjligt att samla in och registrera verbfraser som representerar individers dagliga verksamhet under längre tidsrymder. Det är dels aktiviteter utförda av dagboksförfattarna själva, dels aktiviteter utförda av individer i skribenternas omedelbara närhet. Med hjälp av kompletterande källor, som kyrkböcker, biografiskt material med mera, kan en fylligare bild formas av arbetets kontext. Det finns dock en betydande nackdel med historiska dagböcker, och då särskilt bondedagböcker,

nämligen deras könsmässiga tendens. Det är väl känt att bondedagböckerna, som nästan undantagslöst skrivits av män, också till allra största delen beskriver mäns aktiviteter och sociala sammanhang.⁴⁷ Elias Jonssons dagbok, som registrerats i GaW, utgör inget undantag. Av de dryga 1000 registrerade försörjningsaktiviteterna från denna dagbok, är det endast ungefär 3 procent av aktiviteter som med säkerhet utförts av kvinnor.⁴⁸

Den könsmässiga tendensen i historiska bondedagböcker har samband med en annan källkritisk aspekt; skribenterna tenderar att enbart skildra dels de lite ovanligare aktiviteterna eller händelserna, dels sådant som noteras som minneshjälp, just för att det varierar år från år, som priser, skördeutfall och liknande. Rutinarbetet, den dagliga lunken som exempelvis bestod i att utfodra djuren, mjölka kor och getter, skotta ut gödsel och liknande, finns mycket sällan omnämnt – och det gäller i särdeles hög grad för kvinnornas arbete. Det har framhållits att männen som skrev dagbok antagligen till stor del saknade inblick i kvinnors rutinartade sysslor och därmed inte kunde skildra dem, även om de hade velat.⁴⁹ Britt Liljewall har påpekat att det ändå finns ett värde i upprepningen av vissa, till synes triviala, vardagliga detaljer i bönders dagböcker, att livets själva rytm som den en gång självklart rullade på, därigenom kan synliggöras.⁵⁰ GaW:s verborienterade metod kan sägas baseras just på insikten om behovet av att komma åt vanliga människors vardagliga aktiviteter, var för sig kanske skenbart betydelse-

lösa, men sammantaget historiskt avgörande agerande.⁵¹

En speciell komplikation vid bearbetning av bondedagböcker, när man är inresserad av genusarbetsdelning, är att arbete så ofta beskrivs med *vi* som pronomen. Elias använder ofta *vi*, utan närmare precisering av vilka personer som åsyftas, när han nämner större arbetsinsatser inom jordbruket, exempelvis slätter och skörd.⁵² Det har hävdats i tidigare forskning att detta så vanliga *vi* i bondedagböcker bör förstås som gårdens hela *manliga* arbetskraft.⁵³ Jag menar dock att en sådan tolkning inte är given, då den bygger på att det fanns en generell, ganska strikt arbetsdelning – ett antagande som alltså knappast har belagts för tidigmodern tid. Vi behöver mer empiriskt underlag för att rätt kunna tolka skrivsättet i dagböckerna. Ett steg i den riktningen är att samla ytterligare dagboksmaterial i databasen, som sedan på ett smidigt sätt kan analyseras tillsammans. Inom ett pågående projekt registrerar vi utgivna bondedagböcker från perioden ca 1770–1840.⁵⁴ Tills vidare bör vi hålla öppet för att åtminstone några av de sysslor som omnämnts med pronominet *vi*, antagligen har inbegripit arbetande kvinnor. Sådana exempel är arbetet med slättern, och att föra djuren till fäboden.⁵⁵

Också Christina Rudbecks dagbok och kassaböcker har en påtaglig könsmässig tendens, men åt motsatt håll. Christinas egna aktiviteter dominerar givetvis, men också om vi räknar bort dessa utförs närmare sextio procent av aktiviteterna från dagboken, och 93 procent från hushålls-

räkenskaperna, av kvinnor. Den könsmässiga obalans som dagboksmaterial ofta kan givetvis vara en nackdel, men när vi söker belägg för kvinnors arbete – som är svåra att finna i många andra slags källor – är den kvinnliga biasen i stället positiv.⁵⁶ Vår databas möjliggör samtidig analys av ett brett spektrum av källor av olika slag – med olika slags bias – liksom även, om man så önskar, separata analyser av materialet från de olika källorna. Därmed kan forskare kompensera för olika slags bias i källorna, genom att göra genomtänkta avgränsningar och kombinationer i uttagen av material från databasen. I vårt fortsatta arbete med att registrera nytt material i databasen eftersträvar vi att balansera olika kalltypers nackdelar, genom ett målinriktat urval av nya källserier.

Mångsyssleriet belagt

Nedan ska jag presentera några resultat från analysen av de två 1700-talsdagböckerna, dels som en översikt över vilka typer av arbete de båda skribenterna utfört, dels i form av några konkreta exempel på arbetsfält som aktualiseras hos dem båda – trots deras mycket olika sociala, ekonomiska och geografiska inramning. Men först ska hela det hittills analyserade GaW-materialet kortfattat beskrivas för att ge en bild av sammanhanget i vilket dagboksmaterialet samlats in och bearbetats, och för att

skapa en analytisk fond för dagböckernas information.

Datasetet som tagits fram i forskningsprojektet *Gender and Work* innefattar, som redan nämnts, i sin helhet mer än 16 000 aktiviteter, beskrivna med ca 6 300 unika verbfraser och utförda av nära 12 500 individer.⁵⁷ En mycket stor del av dessa individer tillhör samhällets lägre skikt, eftersom de flesta aktiviteterna samlats in från rättsprotokoll förda i de lägsta rättsliga instanserna. Som bekant agerade ”vanligt folk” mycket ofta inför rätta i det tidigmoderna Sverige.⁵⁸

En så stor datamängd måste givetvis struktureras för att kunna analyseras, och det kan göras på många olika sätt, beroende på frågeställning. Utifrån vårt syfte att kartlägga människors försörjning valde vi att strukturera materialet heuristiskt i arbetsområden, genom att dela in det i sexton kategorier, alla avsiktligt heterogena. Så innehåller exempelvis kategorin *Administration och rättskipning* både ämbetsmäns arbete och bönders administrativa sysslor, medan kategorin *Vård* inbegriper såväl såromläggning som att betala för någons omvårdnad på ålderdomen. Tanken med vår kategoriindelning är att möjliggöra diskussion med andra forskare, liksom att stimulera till nya tolkningar, genom att söka tränga bakom etablerade ”branschkategoriiseringar” och i stället titta på innehållet i det konkret utförda arbetet.⁵⁹

Tabell 1

Alla försörjningsaktiviteter, grupperade i arbetsområden, procentandelar

KATEGORI	KVINNOR	MÄN	OKÄNDA	TOTALT
ADMINISTRATION OCH RÄTTSSKIPNING	8	24	11	19
JORD- OCH SKOGSBRUK	8	12	29	13
VÅRD	6	2	2	3
HANTVERK OCH KONSTRUKTION	5	10	13	9
LÅNEVERKSAMHET	3	5	2	4
MAT OCH LOGI	8	2	3	4
JAKT OCH FISKE	0	2	5	2
ARBETSLEDNING	7	5	3	5
MILITÄRT ARBETE	–	1	1	1
UNDERVISNING	0	1	0	0
ILLEGALA AKTIVITETER	5	4	2	4
HANDEL	22	11	8	13
FASTIGHETSHANDEL	7	8	5	7
TRANSPORT	5	7	14	8
OSPECIFICERAT ARBETE	7	3	1	4
ANNAT SPECIFICERAT ARBETE	8	3	3	4
SUMMA	100	100	100	100
N	(3 612)	(10 998)	(1 572)	(16 182)

Källa: GaW, dataset 2014⁶⁰

Som framgår av tabell 1 fann vi försörjningsaktiviteter utförda av båda könen inom så gott som alla arbetsområden. Mäns försörjningsverksamhet omnämndes oftare i källmaterialen, varför ungefär tre gånger så många aktiviteter utförda av män som av kvinnor hittades. Enbart det militära området saknade helt kvinnliga utövare. Medan handelsaktiviteter har genererat flest verbfraser bland kvinnorna dominerar administration bland männen. Kvinnornas aktiviteter är mer jämnt fördelade än männens mellan de övriga fjorton kategorier där de förekommer. Det över-

siktliga resultatet av vår första, större datainsamling med den verbinriktade metoden är alltså att båda könen arbetade inom så gott som alla arbetsfält i det tidigmoderna Sverige. Mångsyssleriet som människor i det tidigmoderna Sverige ägnade sig åt för sin försörjning kan därmed sägas ha be- lagts på ett nytt sätt, med rikhaltiga data.

Av männens registrerade aktiviteter fanns alltså den största andelen inom arbetsområdet administration och rättskipning, följda av relativt många inom hantverk och konstruktion, samt handel. Kvinnors arbete fanns företrätt i relativt

stora andelar inom både administration och jord- och skogsbruk, där också männen ofta förekom.⁶¹ Därutöver märks större andelar bland kvinnors aktiviteter inom områdena mat och logi samt arbetsledning, men framför allt inom handel. Materialet innehåller en övervikt för källmaterial från städer, jämfört med befolkningens fördelning. Men även på landsbygden har vi fångat många handelsaktiviteter utförda av kvinnor. En närmare analys av kvinnornas handel, utifrån civilstånd, har visat att större delen utförts av gifta kvinnor eller änkor.⁶² Detta, tillsammans med andra observationer kring civilståndets betydelse, är grund för vår slutsats att civilstånd hade stor betydelse, ibland större än kön, för möjligheterna att försörja sig under den studerade perioden.⁶³

Eftersom vårt urval av källor varken är slumpmässigt eller jämnt fördelat geografiskt, eller mellan stad och land, kan datasetet inte betraktas som representativt i kvantitativ mening och bör därmed inte användas för utpräglat statistiska analyser.⁶⁴ Den publicerade samlingen av så många enskilda belägg för arbete utfört av båda könen – med källutdrag (ofta även foton) och uppmärkta kontextdata – från tidigmodernt källmaterial är förstås unik i sitt slag. Redan med den första mer omfattande analys av materialet, som gjorts (resultaten publiceras inom kort i

en monografi) har våra kunskaper om hur människor försörjde sig i det tidigmoderna Sverige förbättrats avsevärt. Därtill kan vi alltså presentera spännande resultat om äktenskapets betydelse, särskilt för kvinnor, och om hur makthierarkier i arbetet fungerade. Mycket intressant är till exempel den stora mängd arbetsledning i olika former, som framför allt gifta kvinnor visade sig utföra.⁶⁵ Positionen som *hustru* hade betydelse för kvinnors handlingsutrymme och auktoritet. Även änkor benämndes ofta som ”hustru”, vilket tillsammans med våra belägg i databasen GaW visar att denna ”titel” innebar en statusbestämning för kvinnor.⁶⁶

Handel, matberedning och bygghus

Om vi nu återvänder till dagboks materialet, vad kan vi utläsa av aktiviteterna som registrerats därifrån, genom en strukturering motsvarande den som redovisades ovan för hela GaW:s dataset? De båda närstuderade individerna av olika kön – Christina och Elias – har utfört försörjningsaktiviteter som kan föras till i stort sett samtliga arbetsområden, ett mönster som liknar databasmaterialet i sin helhet. Enbart de illegala aktiviteterna saknas, föga förvånande, bland dagboksskribenternas dagliga sysslor (se tabell 2).

Tabell 2

Försörjningsaktiviteter utförda av C. C. Rudbeck och Elias Jonsson, grupperade i arbetsområden, absoluta tal

KATEGORI	C. C. RUDBECK	ELIAS JONSSON
ADMINISTRATION OCH RÄTTSSKIPNING	32	16
JORD- OCH SKOGSBRUK	19	158
VÅRD	21	13
HANTVERK OCH KONSTRUKTION	72	112
LÅNEVERKSAMHET	4	0
MAT OCH LOGI	122	2
JAKT OCH FISKE	2	0
ARBETSLEDNING	77	14
MILITÄRT ARBETE	0	3
UNDERVISNING	2	2
ILLEGALA AKTIVITETER	0	0
HANDEL	272	29
FASTIGHETSHANDEL	1	1
TRANSPORT	14	62
OSPECIFICERAT ARBETE	7	1
ANNAT SPECIFICERAT ARBETE	73	7
SUMMA	718	420

Källa: GaW, dataset 2014⁶⁷

Anm: Tabellen inkluderar aktiviteter utförda av C. C. Rudbeck och Elias Jonsson tillsammans med andra, såväl som aktiviteter de utförde på egen hand.

Den stora mängden aktiviteter (272 st) inom arbetsområdet handel sticker ut för Christina. Förklaringen är att hon under sin tid som änka i Stockholm ofta gjorde inköp på den öppna marknaden: ved, olika sorters fisk och andra livsmedel åt tjänstefolket (tabell 2).⁶⁸ Elias gjorde å andra sidan påfallande få inköp – de som gjordes noterade han sorgfälligt i sin dagbok – men han sålde smör, linneväv och snickeripro-

dukter.⁶⁹ Anna och Elias verkar till stor del ha levt i en självhushållningsekonomi. Den enda marknadsresa med inköp (två kittlar, en kopparpanna och salt) som dokumenterades i Elias dagbok utfördes för övrigt av hustru Anna. Övriga inköp till hushållet som Elias noterade gällde en brännvinspanna, ett föl, några skinnfällar, en päls, en slipsten, ett fisknät, strömming och fluggift. Därtill köpte han, tillsammans

med soldatrotten, näver (till taktäckning av soldatstugan), fönsterglas med mera.⁷⁰

Christina Charlottas stora antal sysslor inom området *mat och logi* är också påfallande. Såväl under sin änketid som tidigare när maken Erland levde, var uthyrningen av bostäder inom den väl bebyggda egendomen vid Kungsträdgården i Stockholm en viktig inkomstkälla. Christina noterar också regelbundet olika typer av bakning och matberedning, som hon antingen själv utförde eller övervakade.⁷¹

Elias noterade inte några som helst aktiviteter relaterade till matberedning, som utförda av någon i hushållet. Detta är i enlighet med det ovan nämnda särdraget hos dagbokskällor: de allra mest vardagliga, rutinartade sysslorna förbigås ofta med tystnad.⁷² Historiker behöver alltid hantera problemet med att långt ifrån allt är synligt i våra källor. Genom att samla ett stort antal data från olika källor, och göra dem jämförbara med varandra som i databasen GaW, kan vi alltså nå längre. Redan vid jämförelsen med ytterligare en dagbok, adelskvinnan Christina Rudbecks, kan vi se en könskodning av arbete förknippat med mat och logi – och genom att denna könskodning kan bekräftas av en kontroll mot databasmaterialet sett som helhet (se tabell 1 ovan) behöver vi inte förlita oss på tystnaden på området hos Elias (eller i andra bondedagböcker).⁷³

Arbetsområdet *hantverk och konstruktion* innefattar de arbeten som Elias oftast noterade i sin dagbok (utöver jordbrukets sysslor): byggnadsarbete och snickerihantverk. Det framgår av struktureringen av

aktiviteterna i tabell 2, att detta arbetsområde – åtminstone enligt dagboken – krävde en stor del av bondens tid. Som nybliven ung bonde, uppenbart kunnig i timringskonsten, satsade Elias på att timra en ny ladugård, ett fårhus, samt ett nytt härbre. En särskild ladugård byggdes för svärföräldrarnas undantagsjordbruk. Vidare tog Elias hjälp av sin bror Pär, som var sockensmed, för att bygga en gårdssmedja. Vid fåbodvallen, liksom i vinterstugan vid hemgården, murade han upp nya spisugnar. Tillsammans med grannarna i byn rustade Elias upp den gemensamma vattenkvarnen, både dammen, rännan och själva kvarnbyggnaden. För linberedning byggde de en särskild ”dängehammare”, och en vadmalsstamp konstruerades för ullberedning.⁷⁴ Tillsammans med folk från andra byar och fåbodlaget ägnades flera dagar årligen åt vägbygge. Byns broar behövde ofta lagas. Ett särskilt intensivt byggande krävdes för soldatrottens nyvärvade reservsoldat – hans stuga timrades hemma på Elias gård och flyttades, med hjälp av 24 hästar, till sin slutliga placering, varefter Elias tillsammans med två andra män byggde färdigt soldattorpet.⁷⁵

Elias ägnade alltså mycket tid åt konstruktionsarbete av olika slag, både för hushållets räkning, i kollektiva sammanhang med grannar, och inom en av staten pålagd uppgift, soldathållet. Var detta ett ensidigt manligt kodat arbete? En del tyder på det, som när Elias använder benämningen ”karlar” om sina arbetskamrater vid bygget av soldatstugan.⁷⁶ Men då han också ofta använder ordet *vi* om de grupper som

byggde tillsammans, kan vi inte vara helt säkra på att alla som deltog var män. Tack vare att Elias också var noga med att notera olika arbetsbyten med sina grannar (troligen för att kunna stämma av balansen efter hand), finns uppgift om ett tillfälle när social position gick före kön i fördelningen av grovarbete. Våren 1759 höll en av grannarna, Engelbrekt, på att riva sitt gamla bostadshus och Elias noterade att svärfar Erik och pigan Sigrid hjälpte till med arbetet en dag.⁷⁷ När grannen behövde hjälp skickade Elias alltså sin gamle svärfar och sin piga på grovarbete – antagligen för att det var de båda han lättast kunde avvara. Att riva ner ett timmerhus innebär förstås mycket släpande och bärande – ett okvalificerat, men tungt, arbete. Husbyggande krävde hantverkskunnande, men givetvis också hantlangning. Det återstår att utforska om kvinnor deltog i sådant arbete i någon större utsträckning.⁷⁸

I GaW:s dataset som helhet finns än så länge bara tre uppgifter om att kvinnor i domstolsprotokoll har sagts *bygga* en stuga eller ett torp. Verbet kan ha använts i överförd betydelse – dessa kvinnor nämndes som ansvariga för byggen, men vi kan inte veta om de också rent praktiskt utförde arbetet.⁷⁹ Vi har dock tio belegg för att kvinnor utförde grovarbete i samband med byggandet av herrgården Öster Malma i Södermanland 1668; de rörde kalk och sköt (skyfflade) jord.⁸⁰ I takt med att databasen fylls på med mer material, från dagböcker och andra källor, kan vi komma närmare ett svar på frågan om hur vanligt det var att kvinnor arbetade med byggarbete.

Inom arbetsområdet *hantverk och konstruktion* (tabell 2) har också Christina varit verksam. Tapetseringen på Brunna, som skildras i inledningen, är ett tillfälle då hon närmade sig bygghantverket. Det lite mer krävande praktiska arbetet var alltså inte otänkbara för Christina, om än i detta fall med en dekorativ eller till och med konstnärlig inriktning.⁸¹ Hennes hantverk i övrigt innefattade en mängd textila sysslor, som arbete vid sybågen – både med egna kläder och barnkläder – bland annat.⁸² Tjänstefolket vävde, matmor Christina färgade garn och sydde.⁸³ Det adliga hushållet ägnade, i likhet med bondehushållen vid denna tid, avsevärd tid åt textilhantverk för husbehov. Jessica Karlsson har i en undersökning av fyra dagböcker, skrivna av högreståndskvinnor kring sekelskiftet 1800, visat att dessa kvinnors textila hantverk hade ett produktivt försörjningssyfte.⁸⁴

Från Elias hushåll vet vi, genom inledningens tragiska scen, att hustru Anna ofta var bunden vid spinnrocken. Hennes spinnarbete, liksom troligen även svärmoderns och kanske pigans, var en stadig, krävande vardagssysselsättning året runt. Vi vet inte hur mycket linneväv (och eventuellt ylleväv) hushållet producerade årligen, men en beräkning visar att drygt fem dagars spinnande krävdes för att få garn nog för en dags vävande.⁸⁵ Elias noterar endast ett år, 1758, hur mycket väv han sålt, ”3 stycken, fick 144 daler”, vilket motsvarar cirka 180 meter. De följande tre åren noterar han vilket pris *vi* hade betalats för väven av köpmännen. Han skriver 1756,

”före Jul gjort en grov väv 100 alnar till säng och säck, 7 säckar, 4 sängar”, syftande på att linneväv framställts för eget bruk inom hushållet.⁸⁶ Elias formuleringar, om inkomsterna och de hundra alnarna för hushållets behov, visar på hans tillfredsställelse med resultatet, men avslöjar inte vem som faktiskt hade suttit i vävstolen. Det är känt sedan tidigare att såväl spinnande som vävning under 1700-talet utfördes av kvinnor i området, men iakttagelser om män som spunnit och vävt finns från tidigt 1800-tal.⁸⁷ De många noteringarna med *vi* i Elias dagbok, om sådd, skörd och bearbetning av linråvaran,⁸⁸ samtidigt som spinnandet och vävningen knappast nämns alls, pekar mot – men belägger inte – att männen främst deltog i de förstnämnda sysslorna, medan de sistnämnda var kvinnligt kodade. Det vi kan anse som belagt utifrån denna dagbok är att vävproduktionen för både husbehov och avsalu var regelbunden, och kanske även ökade över tid i hushållet. Genom registrering av fler dagböcker och andra källor i databasen kan vi förhoppningsvis skapa underlag för en mer allsidig bild av den tidigmoderna könsarbetsdelningen på det textila området, liksom inom andra arbetsfält.

Hur det nu än var med själva vävandet, var Elias och övriga män vid gården engagerade i textilhantverket på många sätt. Den tidskrävande linberedningen hade som nämnts börjat mekaniseras med vattenkraftens hjälp, och man lade tid på att bygga för detta. Elias använde sina färdigheter i finsnickeri för att framställa

redskapen för det textila arbetet; han tillverkade såväl vävstolar, som härvträn och andra varpredskap.⁸⁹ Medan vi hos Elias ser arbete inom det textila området som organiserades med hjälp av hushållets hela arbetskraft, finns hos Christina Charlotta mer av en genusuppdelning. Kvinnorna – Christina och hennes jungfrur, liksom olika hjälpfruar – arbetade tillsammans med framställning och vård av textilier. Under sin änketid i Stockholm köpte Christina tjänster inom textilhantverk av flera olika kvinnor.⁹⁰

Jag har här diskuterat några få exempel på försörjningsaktiviteter inom olika områden, som utfördes i det adliga hushållet Hiärne-Rudbeck respektive vid skattebonden Elias Jonssons gård. Redan med uppgifter från de två 1700-talsdagböcker som hittills bearbetats med den verbinkade metoden och registrerats i databasen GaW, kan vi få nya och detaljerade kunskaper om hur människor inom olika samhällsstånd fyllde sina dagar med mycket varierande aktiviteter, såväl inom självhushållning som med marknadsanknytning. Jämförelsen mellan dagböckerna visar på både likheter och olikheter ifråga om organiseringen av försörjningsaktiviteterna. En betydelsefull likhet, trots ståndsskillnaderna i övrigt, är att båda de gifta kvinnorna, ämbetsmannens hustru Christina Charlotta Rudbeck och skattebondens hustru Anna Eriksdotter, arbetade för hushållens försörjning i så stor utsträckning.

Avslutning

Kan vi då hoppas på en mer livaktig dagboksforskning framöver, med stöd i digitala verktyg som databasen GaW, och inte minst utifrån de nu så framträdande intersektionella och kulturhistoriska forskningsperspektiven? Jag kan endast spekulera i orsakerna till att inte fler större arbeten har publicerats utifrån bondedagboks-material. Frågor om representativitet, liksom källekonomiska överväganden kan ha spelat in. Som framhållits kräver analys av dagbokstext avsevärda insatser i form av bearbetning och strukturering, för att utvinna svar på bredare historiska frågeställningar. Dagboksforskare har naturligtvis gjort just detta, strukturerat och systematiskt analyserat dagböcker och liknande texter för sina forskningsändamål, manuellt, eller under de senaste decennierna med hjälp av egna databaser. När analyserna färdigställts och resultaten publicerats har tyvärr råmaterialet som sådana forskarmödor genererat – det strukturerade källmaterialet – oftast blivit liggande i pärmar eller på hårddiskar, oåtkomliga för andra än den som först bearbetade dagböckerna. Därefter har mestadels användningen av källtexterna stannat upp, då återanvändbart källunderlag i form av databaser, index eller liknande inte tillgängliggjorts. Mer systematiska, större historiska undersökningar av ackumulerat dagboks-material underlättas inte med dessa traditionella metoder.

Den enformiga vardagsrytmen som beskrivs i många dagböcker kan, genom sitt begränsade synfält och ofta ensidiga fokus

på den manliga arbetsfären, verka svår att nyttiggöra för våra aktuella historiska frågeställningar om exempelvis den tidigmoderna försörjningen och mångsyssleriet som jag lyft fram här. Inte desto mindre är dessa källor en guldgruva, särskilt för att fånga upp kvinnors aktiviteter och sammanhangen för dessa, om kompletterande källmaterial och anpassade metoder används. Som alltid när källtillgången brister, kan källpluralism bidra till analysmöjligheterna.⁹¹

Genom den verbinkriktade metoden och registreringen av olika slags äldrehistoriska källor, däribland dagböcker, i databasen GaW underlättas samlade analyser av större dagboks-material utifrån olika frågeställningar. Exempelvis kan översiktliga, kvantitativa analyser kombineras med kvalitativ tolkning och diskussion av empiriska exempel. Analyser kan göras långs såväl tids- som rumsaxlar, eftersom tidsbestämningar och platsangivelser har registrerats när sådana uppgifter funnits i källorna.

Tillgängliggörandet av dagböcker i databasen eliminerar självklart inte de källkritiska problemen med denna källkategori. Men databasen möjliggör strategier för att komma runt dessa problem, genom att erbjuda smidiga sätt att sammanställa och jämföra dagböckernas uppgifter med motsvarande utdrag, i form av tusentals verbfraser, från många andra slags källor. Så ja, jag tror vi kan hoppas på mer spännande historisk dagboks-forskning framöver, med hjälp av GaW:s metod och andra initiativ för tillgängliggörande av egodokument i digital form.

Noter

- 1 Tack till Jonas Lindström för oundgängligt samarbete vid analysen av materialet som ligger till grund för artikeln. Tack också till övriga forskarkollegier inom projektet Gender and Work, det var tillsammans vi gjorde denna forskning möjlig!
- 2 Christina Charlotta Rudbecks dagbok 1744–47, i utdrag registrerad i databasen GaW, här fall 9738. Christina stavar ”Dröjts”, stavningen ”Dreutz” enligt Falk, Wendla, *Bergsrådinnans dagbok. Kulturbilder från svenskt sjuttonhundretal*, Stockholm 1957, s. 152.
- 3 Elias Jonssons dagbok 1752–61, i utdrag registrerad i databasen GaW, här fall 10112.
- 4 Liljewall, Britt, ”Med egna ord – äldre dagböcker och självbiografier som etnobiologiska källor”, i Tunón, Håkan & Dahlström, Anna (red.) *Nycklar till kunskap. Om människors bruk av naturen*, Stockholm 2010, s. 95.
- 5 Hedegaard, Esben, ”The Farmer’s Notebook and Macrohistory. About the Problem of Representativity”, i Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim und Poulsen, Bjørn (red.), *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, Neumünster 1992; Liljewall, Britt, *Bondevardag och samhällsförändring. Studier i och kring västsvenska bondedagböcker från 1800-talet*, Göteborg 1995, s. 51–52.
- 6 Liljewall 1995, s. 44–52. Äldrehistoria definieras i min artikel som tiden fram till ca mitten av 1800-talet.
- 7 För exempel på hur detaljmyllret i en omfattande (ca 850 s.) dagbok redovisats deskriptivt och analyserats relativt näryst, se Gunnar Hobroh, Arbeten och näringsliv hos en koltorpare åren 1771–1818, *Från Gästrikland 1950*. Gästriklands kulturhistoriska förenings meddelanden, Gävle 1951.
- 8 Vem som vill kan göra uttag från databasen (inga lösenord behövs), via <http://gaw.hist.uu.se/>.
- 9 Databasen har finansierats genom två treåriga infrastrukturbidrag från Vetenskapsrådet, samt ett fyraårigt anslag från Marcus och Amalia Wallenbergs stiftelse. Forskningsprojektet har, bl.a., finansierats av ett Wallenberg scholar-anslag från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse. Se vidare <http://gaw.hist.uu.se/>.
- 10 Myrdal, Janke (red.), *Alla de dagar som är livet. Bondedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet*, Stockholm 1991; Larsson, Bo, *Svenska bondedagböcker. Ett nationalregister*, Stockholm 1992. Vid samma tid fanns dessutom en livaktig bondedagboks-forskning i Danmark, Tyskland och Nederländerna, se t.ex. Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim und Poulsen, Bjørn (red.) *Bäuerliche Anschreibebücher als Quellen zur Wirtschaftsgeschichte*, Neumünster 1992. En serie internationella konferenser hölls, t.ex. International Conference on Farmers’ Diaries, se Peasant diaries as a source for the history of mentality: report from the third International Conference on Farmers’ Diaries, 1992, Nordiska museet, Stockholm, 1995.
- 11 I ett examensarbete analyseras en bondedagbok från 1800-talets andra hälft, ca 70 sidor: Sandberg, Lena, *”Anders Andersson hade eld i sin tjärdal”: en analys av Jonas Åströms dagböcker 1868–1891*, [Institutionen för nordiska språk, Univ.], Umeå, 2000.
- 12 Liljewall 1995, s. 326f. och passim.
- 13 Haettner Aurelius, Eva, Larsson, Lisbeth & Sjöblad, Christina, *Kvinnors självbiografier och dagböcker i Sverige 1650–1980: en bibliografi*, Lund, 1991; Sjöblad, Christina, *Min vandring dag för dag. Kvinnors dagböcker från 1700-talet*, Stockholm 1997; Sjöblad, Christina, *Bläck, äntligen! kan jag skriva: en studie i kvinnors dagböcker från 1800-talet*, Stockholm, 2009.
- 14 Ulvros, Eva Helen, *Fruar och mamseller: kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790–1870*, Lund 1996; Ulvros, Eva Helen, Kärlekens villkor: tre kvinnoöden 1780–1880, Lund, 1998. Se också Karlsson, Jessica, ‘God! Let me not waste a moment of This year’: An Intersectional Perspective on the Practices of Time-use in Gentry Women’s Households in Sweden 1793 to 1839, masteruppsats i historia, 2013, tillgänglig på <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:di-va-201057>.
- 15 Isacson, Maths, ”Bergsbruket och den industriella revolutionen – ett mikrohistoriskt agrart perspektiv”, i *Bergslagshistoria*, 26, Örebro: Föreningen Bergslagsarkiv, 2014; Morell, Mats et al., ”Resilience of peasant households during harvest fluctuations and crop failures

- in Nineteenth century Sweden – a micro study based on peasant diaries”, paper presenterat vid SSHA:s konferens i Baltimore, november 2015.
- 16 Liljewall 2010; Lennartsson, Tommy et al., “Between nature and society: the interpretation of an early nineteenth-century Swedish farmer’s diary”, i *Agricultural History Review* 63:2, 2015, s. 265–85.
- 17 Flygare, Iréne, ”’Mors sonhustru’: familje-, egendoms- och genusrelationer speglade i en dagbok från Torstuna”, i Liljewall, Britt (red.), *Agrarhistoria på många sätt: 28 studier om människan och jorden: festskrift till Janken Myrdal på hans 60-årsdag*, Stockholm 2009, citat s. 311.
- 18 Se t.ex. Ågren, Maria (red.), *Making a living, making a difference: gender and work in early modern society*, (kommande 2016) för exempel på ett sådant angreppssätt.
- 19 Olof Rudbeckius, adlad Rudbeck 1719. Charlotta Rotenburg (1691–1761) var dotterdotter till Olof Rudbeck d.y.:s farbror, biskopen Nicolaus Rudbeckius. *Svenskt Biografiskt Lexikon* (SBL), Rudbeck, släkt (förf. Jonas Kuschner).
- 20 Hjärne, Christina Charlotta, f. Rudbeck, Christina Charlotta Hjärne, född Rudbeck. [Elektronisk resurs] : [Självbibliografi.], Stockholm, 1880, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:kb:eod-2706520>.
- 21 Sjöblad 1997, s. 155, 160–63, 198. Erland Hiärne var troligen aldrig formellt medlem i Evangeliska brödräfsamlingen, även om det av SBL:s släktartikel om Rudbeck (Kuschner) framgår att båda makarna hade ”inträtt” i församlingen. Sjöblad 1997, s. 201; Falk 1957, s. 181f., 258.
- 22 SBL, Rudbeck, släkt (Kuschner). Falk 1957 är en detaljerad, tolkande och inkännande livsberättelse om Christina Rudbeck, baserad på dagboken, brev, m.fl. källor, och med ett fåtal citat från dagboken. Den saknar dock källhänvisningar, citatens språk har moderniserats och omarkerade uteslutningar har gjorts; se s. 133 i Falk 1957, meningen ”Han var mig verklig när” i beskrivningen av bröllopsnatten har uteslutits, jfr Sjöblad 1997, s. 180. Sjöblads analys och publicerade delar av dagboken är vetenskapliga. Sjöblad visar i sin litteraturhistoriska analys att Christina Rudbeck har skrivit om dagboken efter sin makes död, utifrån originalanteckningarna (som inte bevarats). Sjöblad framhåller att Christina Rudbeck även i omskrivningen av texten bibehållit många upprepningar och till synes betydelselösa vardagliga detaljer, men också gjort efterhandsreflexioner och tillägg om avgörande livshändelser. Dagbokens historiska källvärde bedöms därmed som gott. Sjöblad 1997, s. 209–212.
- 23 Hjärne 1880.
- 24 Enligt levnadsberättelsen bodde Christina en period med modern i det Hiärneska huset på Norrmalm redan 1742, innan hon lärde känna sin blivande make. Hjärne 1880, s. 20f.
- 25 Sjöblad 1997.
- 26 SBL, Hjärne (Hiärne), släkt. Erland Hiärne var son till Urban Hiärne (1641–1724), adlad 1689, läkare m.m., känd för sin medverkan i häxprocesserna. SBL, Hiärne, Urban (förf. Sten Lindroth).
- 27 Enligt Sjöblad 1997, som citerar dagboken (s. 189), föddes sonen Urban Olof den 17 februari 1747 (efter gamla stilen), vilket bekräftas av födelseboken i Vänge församling (ULA, Vänge kyrkoarkiv, C:2, födelse- och dopbok 1684–1748). I den egna levnadsberättelsen daterar Christina sonens födelse till 26 februari 1746. Hjärne 1880, s. 14. Datumförvirringen kan ha orsakats av att Christina på äldre dagar sökt anpassa datumen efter övergången till den gregorianska kalendern (1753), och då räknat/skrivit fel.
- 28 Sjöblad 1997, s. 164–181.
- 29 Lindmark, Daniel, *Reading, Writing and Schooling: Swedish Practices of Education and Literacy, 1650–1880*. Umeå 2004, s. 85–95. Elias och Anna vigdes 18 november 1750, Härnösands landsarkiv (HLA), Delsbo kyrkoarkiv, C:2 (1734–1790), s. 19.
- 30 Larsson 1992. Elias Jonssons dagbok lokaliserades i Länsmuseets i Västernorrland arkiv (Per Edholms personarkiv, Fr:4), Härnösand, av Sture Norberg, Järfälla. Anteckningarna saknade uppgift om proveniens, men Sture Norberg kunde bestämma bladens ursprung med ledning av ortsnamn och förtecknade vigslar, etc, i texten. Tack till Sture Norberg som generöst delat med sig av foton och transkriberingar av dagboken. I artikeln hänvisas (med fallnummer) till utdrag ur dagboken publicerade i databasen GaW.

- 31 Se Fiebranz, Rosemarie, *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*, Uppsala 2002, om arvssedvänjorna i området. Svärfadern Erik Erikssons bouppteckning 1762, HLA, Delsbo tingslags häradsrätt (DHR), FII:1 (1752–1771) nr 76.
- 32 Mantalslängder Västernorrlands (Gävleborgs) län 1654–1820 de angivna åren, reproduktioner hos SVAR, Västanaäng nr 3, Delsbo socken.
- 33 GaW fall 7788. Stavningen har moderniserats i detta och följande citat i brödtexen från Elias Jonssons dagbok. I databasen har utdragen ur dagboken originalets stavning.
- 34 GaW fall 7986.
- 35 Med undantag för bouppteckningar. Elias svägerska, Karin Larsdotters bouppteckning år 1773 har upprättats av honom. DHR, FII:2 (1772–1780) nr 59.
- 36 Husförhörslängden för Delsbo socken saknas tyvärr för just de år som dagboken omfattar. Födelse- och dödsår för Elias, hustrun och deras barn samt föräldrar har inhämtats i födelse- och dödböcker. Hushållets sammansättning de aktuella åren framgår av mantalslängderna.
- 37 Liljewall 1995, s. 31. Jfr Sjöblad 1997, s. 42–45, där det framgår att även 1600-talets högre ståndsdagböcker kunde vara korthuggna. En förändring av skrivandets former kan sägas ha ägt rum, med olika tidsförlopp inom olika samhällsskikt.
- 38 Villstrand, Nils Erik, *Sveriges historia. 1600–1721*, Stockholm 2011, s. 375.
- 39 Berg, Elisabeth Gräslund et al., ”Praktiker som gör skillnad. Om den verbinriktade metoden”, *Historisk tidskrift* 133:3, 2013. Jfr t.ex. Villstrand 2011, ”Ekonomi i omvandling” s. 372–440, som är en uppdaterad och nyanserad skildring av försörjningen i det stormaktstida Sverige. Jfr också Stadin, Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004, s. 143–152, 157, om adelskvinnors arbete och förändrade ideal under 1700-talet.
- 40 Fiebranz 2002, särskilt kap. IV. Tidigare hade Orvar Löfgren och Inger Lövkrona diskuterat genusarbetsdelningen, men deras belägg var begränsade och i Löfgrens fall främst baserade på 1800-talskällor. Se t.ex. Löfgren, Orvar, ”Kvinnfolksgöra – om arbetsdelning i bondesamhället”, *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr 3, 1982; Lövkrona, Inger, ”Nyckelknipans semiotik: Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet?”, i *Nordisk etnologi och folkloristik under 1980-talet*. Uppsala 1900.
- 41 Fiebranz, Rosemarie, Lindberg, Erik, Lindström, Jonas & Ågren, Maria, ”Making verbs count: The research project ‘Gender and Work’ and its methodology”, *Scandinavian Economic History Review* 59:3, 2011; Berg et al. 2013.
- 42 Fiebranz et al 2011; Berg et al. 2013. I databasen finns utdrag ur originalkällorna med verbfraserna uppmärskade. En moderniserad version av verbfraserna har lagts till, för att öka sökbarheten. Vi har också digitala foton av källorna i databasen i många fall (f.n. ca 3 000 st).
- 43 *Making a living* (kommande 2016). För en fullständig publikationsförteckning, se webbplatsen <http://gaw.hist.uu.se>, där fylliga uppgifter om projektet och databasen också återfinns. Databasen är nu öppen för alla att söka i, och nås från samma webbplats. Datasetet om ca 16 000 aktiviteter, som hittills bearbetats och legat till grund för våra publikationer utgör en delmängd av databasens totala innehåll, som f.n. (april 2016) är ca 22 000.
- 44 Nuvarande finansiering är fakultetsmedel och ett anslag från Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs minnesfond.
- 45 Elias Jonssons dagbok 1007 aktiviteter, Christina Charlottas dagbok 1744–47, 588 aktiviteter, Christina Charlottas kassabok 1788–1802, 567 aktiviteter.
- 46 Se <http://gaw.hist.uu.se/vad-kan-jag-hitta-i-gaw/kallorna-i-gaw/> för mer om de olika typerna av källor i GaW.
- 47 Myrdal, Janken, ”Tiden mognar kornet men plöjer inte åkrarna” i *Alla de dagar som är livet*, 1991, s. 17; Liljewall 1995, s. 32, 38.
- 48 Totalt 1007 aktiviteter, varav 33 säkert utförda av kvinnor. GaW uttag, SELECT "Verbfras (nutida)", "Fallnummer", "Aktivitetsnummer", "Individnummer" WHERE "Källunderlag" = 'Delsbo (Hälsingland), Elias Jonssons dagbok 1752–1761' AND "Aktivitet finns" = 'Ja'; SELECT "Verbfras (nutida)", "Fallnummer", "Aktivitetsnummer", "Individnummer" WHERE "Kön" = 'Kvinna' AND "Källunderlag" = 'Delsbo (Hälsingland), Elias Jonssons dagbok 1752–1761' AND "Aktivitet finns" = 'Ja'.

- 49 Kindlund, Jonas & Lindberg Stefan, "Dagar på Mattsesgården", i *Alla de dagar som är livet*, 1991, s. 32. Hedegaard 1992, s. 54. John Svenske observerade i sin lingvistiska dagboksstudie att "på sin ålderdom rapporterar Erik med ett trängre perspektiv som innesittare mer om inomhussysslor än tidigare, i synnerhet kvinnornas". Svenske, John, *Skrivandets villkor. En studie av dagboksskrivandets funktioner och situationella kontexter utgående från Backåkers Eriks dagbok 1861–1914*, Uppsala 1993, s. 182.
- 50 Liljewall 1995, s. 32.
- 51 *Making a living* (kommande 2016), "Introduction".
- 52 350 aktiviteter har registrerats från Elias dagbok, där "vi" utgör pronomen för verbfrasen.
- 53 Myrdal 1991, s. 17. Även Liljewall 1995, s. 99.
- 54 Registrering av En vittingebondes dagboksan-teckningar 1795–1830, utg. Isaacsson, August, Uppsala 1968, pågående. Näst på tur står Pamps dagbok 1834–35. En indelt soldat i Norrbotten, utg. Boman, Lars-Gunnar, Luleå 1992. Projektet genomförs av Rosemarie Fiebranz.
- 55 Bland Elias "vi"-aktiviteter finns t.ex. 12 noter-ningar om boförande, d.v.s. att föra djuren till fåbodarna, och tjugotalet om slätter och skörd. Vid slättern är 1759 fick Elias extra hjälp av sin mor: "dn 18 Julius begynte jag slåå då hielte mig Pär i awa 2 dagar och mor i tolbo för en da." GaW fall 10112. Det antal vuxna som fanns vid gården olika år (enligt mantalslängden), jämfört med Elias noteringar om antal arbetande i slättern i dagboken, ger också vid handen att någon kvinna deltog i slätterarbete som Elias omnämner med vi. GaW, t.ex. fall 8073.
- 56 Se Lindström, Jonas, Fiebranz, Rosemarie & Rydén Göran, "The diversity of work" (kapitel 1) i *Making a living* (kommande 2016).
- 57 För ytterligare statistik kring materialet i databasen GaW, se <http://gaw.hist.uu.se>.
- 58 Se t.ex. Lindström, Dag & Simonsson, Örjan, "Fru Justitia i statlig tjänst?", i Dahlgren, Stellan, Florén, Anders & Karlsson, Åsa (red.), *Makt och vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*, Stockholm 1993. Närmare analyser av individernas sociala positioner kan göras i databasen GaW genom att deras yrkesbeteckningar och motsvarande har registrerats, när sådana funnits i källan.
- 59 Se *Making a living* (kommande 2016), Introduc-tion, Appendix.
- 60 Kapitel 1, *Making a living* (kommande 2016).
- 61 Aktiviteter inom jord- och skogsbruk bedömer vi emellertid vara generellt underrepresenterade i GaW:s dataset 2014, antagligen en följd av att det mest rutinartade arbetet omnämndes mer sällan i rättsliga sammanhang.
- 62 Lindberg, Erik & Ling, Sofia, "'Spanska citroner till salu': Om kvinnors handlings-utrymme på fruktmarknaden i 1700-talets Stockholm", *Historisk Tidskrift 2014:1*; Ling, Sofia, *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*, Stockholm (2016); Ling, Sofia, Jansson, Karin Hassan, Lennerstrand, Marie, Pihl, Christopher & Ågren, Maria, "Marriage and work: Intertwined sources of agency and authority" (kapitel 3), i *Making a living* (kommande 2016).
- 63 *Making a living* (kommande 2016). Av utrymmesskal kan dessa resultat inte diskuteras närmare här.
- 64 Då utförlig befolkningsstatistik, eller likvärdiga källor från alla områden och samhällssektorer inte går att uppbringa för tidigmodern tid, är konventionell "sysselsättningsstatistik" inte möjlig att ta fram. Se Fiebranz et al 2011.
- 65 *Making a living* (kommande 2016).
- 66 Pihl, Christopher & Ågren, Maria, "Vad var en hustru? Ett begreppshistoriskt bidrag till genushistorien", *Historisk Tidskrift 2014:2*.
- 67 Kapitel 1, *Making a living* (kommande 2016).
- 68 Enbart kassaboken ger detaljer om 251 köp- och säljaktiviteter. GaW, uttag "Källunderlag" = 'Stockholm, Cristina Charlotta Hiärnes kassabok 1788-1802' AND "Verbfras (nutida)" IN 'köpa*|sälja*'.
69 GaW, uttag "Källunderlag" = 'Delsbo (Hälsing-land), Elias Jonssons dagbok 1752-1761' AND "Verbfras (nutida)" = 'sälja*', ger ett femtontal försäljningar utförda av medlemmar i Elias hushåll.
70 GaW fall 9731. GaW, uttag "Källunderlag" = 'Delsbo (Hälsingland), Elias Jonssons dagbok 1752-1761' AND "Verbfras (nutida)" = 'köpa*'.
71 GaW, uttag "Arbetsområde" = 'Logi' AND "Källunderlag" = 'Stockholm, Cristina Charlotta Hiärnes kassabok 1788-1802', samt "Arbets-område" = 'Livsmedel' AND "Källunderlag" = 'Uppland, Cristina Charlotta Hiärnes dagbok

- 1744-1747' AND "Verbfras (nutida)" != 'köpa'. Av Wendla Falks referat av Christina Rudbecks senare dagböcker, som ännu inte registrerats i GaW, framgår att Christina ägnade sig åt matberedning livet igenom. Vidare beskrivs där de renoveringar och nybyggnationer på fastigheten som utfördes inför byten av hyresgäster. Falk 1957.
- 72 Större arbeten som bakning och bryggning har någon gång noterats i bondedagböcker, dock ej hos Elias. Se Isacson, Maths, "Bergsbruket och den industriella revolutionen – ett mikrohistoriskt agrart perspektiv", i *Bergslagshistoria* 26, 2014, s. 10. I Britt Liljewalls studie visas att när kvinnors arbete omnämns, gäller det främst utomhusarbete. Liljewall 1995, s. 174f.
- 73 Kapitel 1, *Making a living* (kommande 2016). Belägg e silentio är som bekant inte önskvärda.
- 74 Se Fiebranz 2002, s. 237 ff. om utvecklingen av den vattenkraftsdrivna tekniken för linberedning i norra Hälsingland under 1700-talet.
- 75 GaW, uttag "Arbetsområde" = 'Konstruktion' AND "Källunderlag" = 'Delsbo (Hälsingland), Elias Jonssons dagbok 1752-1761'; GaW fall 7986.
- 76 GaW fall 7986: "d:n 10 maii begynte jag På satta up stugan nor i naset 3 om wekan mur och tack den andra weckan 3 dar 3 Karlar".
- 77 GaW fall 9907.
- 78 Det är känt att arbetsvandrare kullor från Dalarna arbetade som s.k. mursmäckor i Stockholm under 1800- och tidigt 1900-tal, d.v.s. som hantlangare på byggen, där de bl.a. bar de tunga kärlen med murbruk på byggnadsställningarna. Rosander, Göran, *Herrarbete: dalfolkets säsongsvisa arbetsvandringar i jämförande belysning*, Uppsala 1967, s. 282f.
- 79 GaW fall 5235, 5493, 9745. Se kapitel 1 i *Making a living* (kommande 2016), för mer om bygget av herrgården vid Öster Malma.
- 81 GaW fall 9738. Christina var på 1770-talet också synnerligen aktiv med arbetsledning vid reparationerna av husen på Stockholmsfastigheten. Bl. a. ska hon ha kokat rödfärg, klistrat upp väggpapper samt målat köket. Falk 1957, s. 249f.
- 82 GaW fall 9287, 9288, 9354, 9372, 9738, 9754, 9888.
- 83 Se Falk 1957 för fler uppgifter om dessa arbeten, (t.ex. s. 206) under de dagboksår som ännu inte registrerats av GaW.
- 84 Stadin 2004, s. 290f. ang. allmogens textila arbete. Karlsson 2013, särskilt s. 26-39.
- 85 Jonsson, Inger, *Linodlare, väverskor och köpmän. Linne som handelsvara och försörjningsmöjlighet i det tidiga 1800-talets Hälsingland*, Uppsala 1994, s. 203-208.
- 86 GaW fall 9731 (1758), 10112 (1759), 10189 (1760), 10366 (1761) och 7986 (1756). Ett "stycke" linneväv motsvarade 100 alnar, dvs ca 60 meter väv (Jonsson 1994, s. 147 not 7). Elias uppgav 1758 att köpmännen gav "40 dlr för väven" (fall 9731), vilket inte stämmer med att han fick 144 daler för tre stycken. Skillnaden kan möjligen bero på olika kvaliteter, eller olika mängd väv i "styckena".
- 87 Fiebranz 2002, s. 155ff.
- 88 GaW, Elias Jonssons dagbok, så lin fall 7986, 7992, 8769, 9907; riva (d.v.s. skörda) lin 1986, 7788, 10112, 10194, 10366; bråka lin 7986, 8073; skäkta lin 7788.
- 89 GaW fall 7966, 7986, 7992.
- 90 GaW, uttag 'Arbetsområde' = 'Textil' AND "Källunderlag" = 'Uppland, Cristina Charlotta Hiärnes dagbok 1744-1747'; Arbetsområde = 'Textil' AND "Källunderlag" = 'Stockholm, Cristina Charlotta Hiärnes kassabok 1788-1802'.
- 91 Myrdal, Janken, "Källpluralismen och dess inkluderande metodpaket", *Historisk tidskrift* 2007:3, s. [495]-504. Se en tillämpning som inkluderar egodokument, i Liljewall, Britt, "Bonderiksdagsmannen, politiken och källorna", i *Agrarhistoria på många sätt*, 2009.

”Fyndet i papperskorgen”.

En minnesstudie i Helanderaffären

Ulf Hamilton

början av 1950-talet drabbades Sverige av en rad skandaler. Begreppet ”rättsröta” skapades och det inträffade avslöjade ett utbredd maktmissbruk i samhällets ledande skikt. En frontfigur som gick till storms mot detta var författaren Vilhelm Moberg (1898–1973), som använde både folklig agitation och litterär produktion som vapen.

Ett mönster i många av affärerna var att en person från en relativt blygsam samhällsposition, ofta med medias och Mobergs stöd, kunde avslöja oegentligheter begångna av högt uppsatta personer. Så bekämpade pastor Karl-Erik Kejne (1913–60), knuten till Stadsmissionen i Stockholm, den dåvarande kyrkoministern Nils Quensel (1894–1971), som enligt Kejne tillhörde en homosexuell liga som i det fördolda styrde det svenska samhället.¹

Restauratören Kurt Haijby (1897–1965) blev under lång tid utsatt för övergrepp –

det handlade om alltifrån tvångsintagning på sinnessjukhus till en utvisning till Nazityskland med mera – eftersom han påstod sig ha en homosexuell förbindelse med Gustav V. Artisten Gustaf Unman (1879–1967) fick se sina tillgångar förskingrade av sin förtroendeman rådmannen Folke Lundquist (1895–?). När Unman försökte kräva sin rätt blev han intagen på sinnessjukhus; en affär som inspirerade Moberg till romanen *Det gamla riket* 1953 och dramat *Domaren* från 1957.

Vid en konflikt på Naturhistoriska riksmuseet blev en professor förklarad sinnessjuk så att motståndarna kunde bli av med en besvärlig kollega. I Helanderaffären skulle en grupp unga präster, med Eric Segelberg (1920–2001) som talesman, genom ivrig privatspaning avslöja hur en teologiprofessor, via anonyma brev där medsökande förtalades och han själv berömdes, kunnat tillskansa sig en biskopsstol.

Keijnes och Haijby's öden slutade mindre lyckligt. Redan i samtiden kunde man underhand konstatera att de två var mediala konstruktioner utan täckning. Keijnes homosexuella liga var ett fantasifoster liksom en livshotande kvicksilverförgiftning, utförd av den mystiske "Apelsinmannen" på uppdrag av ligan, för att eliminera den påträngande prästen. Förgiftningen var i stället självförvårdad då Keijne haft hudutslag mot vilka han använt en kvicksilverbemängd salva.

Haijby hade själv uppsökt Beckomberga för att undgå polisen och också frivilligt rest till Tyskland.² Han avslöjades till slut som utpressare och fick sex års straffarbete då han och hustrun genom åren tillskansat sig åtskilliga miljoner – i nutida penningvärde – från en skandalrädd och oskicklig hovstat.

I Helanderaffären blev förloppet ett annat. Efter en omfattande polisutredning åtalades den nyutnämnde biskopen Dick Helander (1896–1978) sensommaren 1953 inför Uppsala rådhusrätt för ärekränkning grundat på smädliga uppgifter som förekommit om Segelberg och biskopskandidaten, teologiprofessorn Hjalmar Lindroth (1893–1979) i de anonyma brev, vilka sänts ut till de röstande vid biskopsvalet i Strängnäs stift hösten 1952. Helander blev fälld – mot sitt nekande – och avsatt som biskop.

Helander överklagade trots att man från domarhåll uppfattade indicierna mot honom som mycket starka. En tredjedel kunde ha räckt, som en ledamot i beröringsrätt senare uppgav.³ När den juridiska behandlingen – också efter en beviljad res-

ning – var avslutad en bit in på 1960-talet, var biskopen en dömd man, även om bevisningen försvagats och straffet undergått betydande lindring.

Indiciemålet väckte emellertid stort intresse även efter den sist avkunnade domen. Det gällde framför allt den språkundersökning – ett centralt bevis i målet – som gjorts av de anonyma breven och där Helander pekats ut som ensam författare. Detta forskningsområde – där man avgör vem som skrivit något – hade underhand genomgått metodutveckling och möjlighet till mer ingående analyser via datorisering och där bland annat en senare undersökning ifrågasatt Helander som brevskrivare.⁴

I början av 2000-talet gjordes en dna-undersökning av delar av de anonyma breven. Via bevarat dna från Helander och breven kunde man konstatera att Helander inte hanterat det undersökta materialet. Påträffat dna tillhörde i stället en annan person som därmed sannolikt postat breven. I rättegångarna kunde man heller inte binda Helander vid någon postning. Juridiskt gjorde man dock den bedömningen att då Helander författat breven var han också ansvarig för distributionen.⁵

Ett förändrat vittnesmål

Studerar man rådhusrättens dom i Helander-målet från december 1953 och den sista hovrättsdomen från mars 1964 – framgår, som antytts ovan, en rad skillnader. Det gäller inte bara straffet – i rådhusrätten avsättning, i Svea hovrätt böter – utan också hur man värderat olika domskäl, vittnes-

mål med mera. En del av detta kan förklaras av en med åren mer liberal syn på uppgifterna i de anonyma breven och att rättsrötestämningen från tidigt 1950-tal försvunnit. I andra fall uppdagades nya omständigheter som ändrade vittnesuppgifter, ifrågasatte teknisk bevisning och liknande.⁶

Ett vittnesmål som fick annat innehåll kom från den person som ansvarade för städningen i Dekanhuset i Uppsala; säte för Teologiska fakulteten och den miljö där man ansåg att brottet begåtts. Hur detta vittnesmål tog annorlunda gestalt är en god illustration av hur indicierna mot Helander försvagades och hur tidsandan påverkat vittnen och tolkningen av olika sakuppgifter.

Helanderaffärens början och utveckling

Helanderaffären började långt innan saken blev föremål för polisens och medias intresse våren 1953. När valmännen/prästerna i Strängnäs stift översvämmades av anonyma brev sent i oktober 1952 i samband med biskopsvalet kom detta snart till medias kändedom. Här drog man några allmänna slutsatser av det inträffade. Brev både för och emot Helander liksom för och emot andra biskopskandidater hade distribuerats, vilket tolkades så att flera författare måste ha varit i verksamhet. Skribenterna var knappast präster utan "obildade" personer som skrev rätt dålig svenska. Samtidigt som breven framstod som löjliga och dess författare till och med

lite svagsinta – i pressen var man enig om att breven av dessa skäl knappast hade någon betydelse för valutgången – var de skrivande väl insatta i aktuella kyrkliga förhållanden.⁷

Från denna uppfattning avvek emellertid *Aftonbladet* den 22 oktober 1952 – samma dag som biskopsvalet ägde rum. Tidningen hävdade nu sensationellt att breven skrivits av en icke namngiven professor vid Teologiska fakulteten, Uppsala universitet. Eftersom *Aftonbladet* anmäldes till Pressens opinionsnämnd (PO) vet vi via PO:s utredning att tidningen inte misstänkte Helander men väl hans närstående kollega professor Sigfrid von Engeström (1889–1984).⁸

Även om artikeln var illa underbyggd – tidningen fälldes av PO eftersom man inte ville/kunde styrka uppgiften – var den ett tecken på en fortsatt kamp om biskopsstolen genom att få den anonyma brevfabrikationen placerad i Helanders "närmiljö".

Biskopsvalet hade varit både infekterat och komplicerat då striden stod het mellan hög- och lågkyrkliga. I en första valomgång våren 1952 hade inte Helander fått förslagsrum det vill säga kommit bland de tre med högt röstetal. Ett av dessa – det tredje – fick i stället hans kollega den högkyrkligt ansedde Hjalmar Lindroth. Valet överklagades emellertid, vilket ledde till nytt val hösten 1952 då Helander övertog Lindroths förslagsrum. I båda valen vanns de två första rummen av samma högkyrkliga kandidater.

Redan före höstvalet kunde man emellertid från högkyrkligt håll, där man starkt motsatte sig den lågkyrkliche He-

lander, inte utesluta att denne skulle nå förslagsrum och – om så skedde – till och med utses till biskop av regeringen, som inte gärna utnämnde högkyrkliga till detta ämbete.⁹ En grupp yngre högkyrkliga präster med Segelberg som talesman, här kallade privatspanarna, började enligt rättegångsmaterialet redan i slutet av oktober 1952 att metodiskt, men selektivt, samla in anonyma brev och spekulera kring vem eller vilka som kunde ligga bakom. Ett önsketänkande var förstås, som också artikeln i *Aftonbladet* antyder, att Helander på något vis skulle kunna kopplas till brevproduktionen. Ett påvisat samband kunde vara ett argument för att få regeringen att avvakta med utnämningen, inte utse Helander eller kanske till och med utlysa nyval.

För Segelberg, som smädats i breven, öppnades en del möjligheter. Han började redan i skiftet oktober/november 1952 att rådgöra med polisen i Nyköping, den stad han just då tjänstgjorde i som präst, om hur han skulle kunna utnyttja situationen. En långdragen dialog med polismyndighet och även posttjänstemän i Nyköping resulterade till slut i en polisanmälan den 6 december 1952 där Segelberg uppfattade sig som ärekränkt grundat på vad som nämnts om honom i de anonyma breven. Ingen misstänkt angavs men muntligen framförde Segelberg till polisen att Helander var en trolig eller möjlig gärningsman.¹⁰

Granskar man rättegångsmaterialet tog emellertid inte Segelberg kränkningarna på något större allvar – han omnämndes bland annat i ett brev som ”kyrkans Gos-

sen Ruda”. Strikt juridiskt saknade anmälan alltså grund. Syftet var i stället att ge understöd till några högkyrkliga präster som i mitten av december 1952 uppvaktade ansvarigt statsråd och yrkade att man skulle avvakta med utnämningen tills frågorna kring de anonyma breven hade klarlagts. Så skedde nu inte utan Helander utnämndes strax före jul 1952, möjligen beroende på att dekanus vid Teologiska fakulteten också uppvaktade och tyckte att Helander var mycket lämplig som biskop. Polisen vidtog heller inga åtgärder i anledning av Segelbergs anmälan, mer än att hålla förhör med denne.¹¹

Privatspanarna hade under denna tid utökat sin krets med vaktmästaren Herman Sundberg och den förlorande biskopskandidaten, professor Lindroth vid Teologiska fakulteten, som i de anonyma breven bland annat stämplats som ”kyrkans främste intrigör”. De fortsatte att spekulera kring om Helander hade koppling till den anonyma brevproduktionen, och gjorde under våren 1953 en sensationell upptäckt.

Helander hade inte lämnat tillbaka några skrivmaskiner som ägdes av fakulteten när han slutat som professor i december 1952. När så en maskin efter påstötning återkom i början av april 1953 kunde Sundberg konstatera att fakulteten fått tillbaka fel maskin eftersom numret inte stämde med inventarielistan även om modellen var densamma. När detta påtalades kom efter ytterligare någon tid den rätta maskinen tillbaka men i renoverat skick. Sundberg fann detta egendomligt och gjorde en särskild tjänsteresa för att uppdaga om-

ständigheterna kring renoveringen. Han fann då att typerna bytts ut på maskinen. De gamla typerna hade utsatts för kraftig mekanisk åverkan, vilket kunde iakttas då de bevarats hos den renoverande firman.

Uppgifterna gjorde starkt intryck på privatspanarna. De hade ju tidigare noterat att en del uttryck i de anonyma breven liknade Helanders språk. Tillvägagångssättet med maskinerna gav nu stöd för tanken att Helander sökt dölja att anonyma brev skrivits på fakultetens skrivmaskin genom att först återlämna en annan maskin och när detta uppdagades förstört typerna på fakultetens skrivmaskin – på vilken de anonyma breven sannolikt skrivits – och sedan låtit renovera maskinen så att breven inte längre kunde spåras till denna.

Uppgifterna rapporterades till Nyköpingspolisen, som inledde en utredning grundad på Segelbergs anmälan från december 1952. Privatspanarnas förmodan – att de anonyma breven skrivits i Dekanhuset och att Helander på något sätt var inblandad/ansvarig – blev också polisens arbetshypotes.

Utredningen blev underhand mycket omfattande. Samtliga professorer vid Teologiska fakulteten förhöordes. Alla, utom den Helander närstående von Engeström, framhöll att Helander varit mycket svår att samarbeta med, att han hade tvivelaktig moral, till och med nazistiska sympatier enligt någon, och mycket väl kunde ha skrivit de anonyma breven. En teologidocent, som samarbetat med Helander, framhöll att denne vid något tillfälle muntligen framfört en del för honom speciella fraser

som sedan återkom nästan ordagrant i något anonymt brev. När en son till Helander under polisförhör fick vetskap om hur fadern förfarit med skrivmaskinerna uppfattade han det så egendomligt att denne på något sätt måste vara inblandad i brevfabrikationen och att sonen därför avsåg att ta upp saken med ärkebiskopen.¹²

Den stämning och övertygelse som rådde bland privatspanarna våren 1953 kan illustreras med ett utdrag ur polisförhöret av fakultetens vaktmästare Sundberg: "... enligt vaktmästare S:s personliga uppfattning har förutvarande professorn Dick Helander hållit på med sitt illegala arbete med de anonyma skrivelserna tillsammans med professorn i moralisk teologi von Engeström och bibliotekarien Söderlind. ... De förutnämnda 3 personerna har under hösten 1952 uppträtt på ett sådant sätt, att det verkat som om de hade något kuckel ihop".¹³

Den fortsatta polisutredningen uppdagade ytterligare för Helander besvärande omständigheter. Skrivmaskiner, som ägdes av fakulteten, hade utan motiv förts till biskopsgården i Strängnäs. Vid införskaffande av skrivmaskiner hade Helander uppgivit ett annat namn då hans identitet efterfrågades i samband med köp. Det framgick också att Helander egenhändigt hyrt en duplikator till fakulteten och detta samtidigt som duplicerade anonyma brev distribuerats. Helander hade också avvikit "kulturellt". En professor hanterade inte själv teknisk utrustning som dupliceringsmaskiner. Detta delegerades till fakultetens vaktmästare. Att Helander själv tog

hand om det praktiska gick emot konventionen och tolkades som att han hade någonting att dölja.

Den polis som ledde undersökningen var redan våren 1953 övertygad om Helanders skuld, även om det fanns förklaringar om skrivmaskinerna och annat.¹⁴ Polisen ifråga var till och med så frimodig och säker på sin sak att han i ett förhör med annan person talade förklenande om de för honom uppenbart skyldiga: Helander och von Engeström. Polisen talade om dem som ”söta gossar” och menade att den senare var särskilt klandervärd som professor i ”moralteologi” (egentligen teologisk etik). Dessa omdömen passade också väl in i tidsandan och uppfattningen om utbredd ”rättsröta” och högre tjänstemäns ohederlighet.¹⁵

Media skapar en berättelse

Att en polisutredning avseende Helander och hans förmodade koppling till de anonyma breven pågick, nådde media i skiftet april/maj 1953. *Aftonbladet*, som efter PO-fällningen hade särskild anledning att bevaka saken, var först med en publicering den 30 april. I tidningen relaterades omständigheterna kring de återlämnade skrivmaskinerna, och saken ansåg märklig.

Helander fick emellertid också komma till tals i tidningen och anmälde att när man ville ha tillbaka fakultetens skrivmaskin upptäckte någon i familjen att skrivmaskinen var skadad. Biskopen beslöt då att införskaffa en annan likvärdig maskin.

När denna inte accepterades ordnade Helander med reovering av den skadade så att fakulteten fick tillbaka en fullt brukbar maskin. Biskopen fann också ”hysterin” kring skrivmaskinen märklig eftersom bytet av typer på intet sätt hade någon betydelse i bevisfrågan. Hans tidigare tjänsterum var ju fullt av material som skrivits på den gamla maskinen och som kunde jämföras med de anonyma breven.

Efter premiärartikeln i *Aftonbladet* skulle Helanderaffären återkomma i både rikspress och lokala tidningar under hela maj och långt in i juni och juli. När åtal väckts i mitten av augusti blev bevakningen än mer intensiv. Särskilt *Aftonbladet* drev en aggressiv linje där Helander mellan raderna utpekades som skyldig. Denna drevliga mediebevakning innebar att en växande del av befolkningen tog del av varje fas av affären. En berättelse om en ohederlig biskop präntades in hos allmänheten. ”Rättsrötan” hade nu också trängt in på kyrkans dittills fredade domäner.

Brottsplats Dekanhuset

Då hypotesen var att de anonyma breven skrivits på Dekanhuset kallades städerskan Emma Sidfeldt till polisförhör den 15/5 1953. Hon fick enligt förhørsprotokollet frågor om nycklar till lokalen, städrutiner, vilken teknisk apparatur hon observerat i de rum Helander disponerade hösten 1952 och så vidare. Sidfeldt uppgav att hon aldrig brukade se närmare på vad som fanns i fakultetens papperskorgar och att hon aldrig sett några duplicerade handlingar eller

blåfärgade papper i någon papperskorg. Att en del anonyma brev varit stencilerade var sannolikt skäl till preciseringen.

Från vittnesförhören med Sidfeldt i Svea hovrätt 1963 framgår att hon strax efter polisförhöret den 15 maj samtalat med fakultetens vaktmästare Sundberg och framfört att hon från en papperskorg faktiskt tagit fram och också läst något kvarglömt papper som kunde vara ett anonymt brev. Att hon inte nämnt detta vid polisförhöret berodde på att hon ”inte ville blanda sig i eftersom det var så obehagligt”.¹⁶

Privatspanarna hade dock en annan åsikt. Polisen informerades och Sidfeldt kallades till nytt förhör den 23 maj 1953. Hon gav nu precisa uppgifter om att hon troligen i oktober 1952 – ”hon minns särskilt att det var medan professor Hjalmar Lindroth stod på förslag till biskopsämbetet i Strängnäs” – observerat ett arivet pappersstycke som fastnat i dåvarande professor Helanders papperskorg. När hon så läste texten på lappen fann hon att det ”stod några fula saker om Lindroth” samt att också ärkebiskopen Brilioth nämndes i texten. När förhørsledaren därefter läste upp ett textavsnitt från ett anonymt brev, utsänt i slutet av oktober 1952 och som smädade Lindroth, blev städerskan övertygad om att det var ett parti av detta brev hon läst på lappen från Helanders papperskorg. För polis och privatspanare innebar detta ett avgörande bevis för att den anonyma brevproduktionen skett i av Helander disponerade lokaler i Dekanhuset. Nätet drogs allt tätare kring biskopen som ansvarig upphovsman.

Vittnet i Uppsala rådhusrätt hösten 1953

Vid vittnesförhöret i Uppsala rådhusrätt framträdde Sidfeldt med stor trovärdighet. Papperskorgen ifråga demonstrerades. Vittnet fick riva av en bit av ett A4-ark för att visa hur den del av det anonyma brev som fastnat i papperskorgen såg ut, liksom hur och var det fastnat. Hon upplyste vidare att hon lagt lappen på sopskyffeln när hon läste och att texten varit blåfärgad och inte helt tydlig. Avseende tidsfästningen för fyndet uppgav Sidfeldt, precis som i polisförhöret, att det gällde hösten 1952 då professor Lindroth var på förslag till biskop. Den tidskopplingen upprepade hon två gånger under förhöret. När hon skulle tolka det skrivna uppgav Sidfeldt att det rörde sig om ett ”sakkunnighetsutlåtande”; ett yttrande som enligt fonogramutskriften väckte munterhet bland åhörarna.

Medan åklagare och domare ställde ytterligare frågor till vittnet verkade försvaret mindre intresserat. Försvarsadvokaten Hugo Lindberg (1887–1966) tog dock upp att Sidfeldt först inte velat nämna uppgiften om brevfragmentet för polisen, framhöll att en rad anonyma brev publicerats i bland annat *Expressen* den 15 maj 1953 och antydde att vittnet i stället kommit ihåg från denna tidning vad hon trodde sig ha sett på lappen i papperskorgen. Detta avisades av Sidfeldt som inte läste *Expressen*. Brevet som smädade Lindroth hade heller inte publicerats i denna tidning. Städerskan uppgav vidare, nu på frågor av domaren, att en väninna, som hon besökte en lördag i maj 1953, läst upp ett anonymt

brev för henne publicerat i *Stockholms-tidningen*. Denna upplysning föranledde emellertid inga ytterligare frågor från vare sig domare, åklagare eller försvarsadvokat.

Alexander Lagus inlaga 14/8 1953

Långt innan Sidfeldt vittnade i rådhusrätten reagerade en av Helanders arkivarbetare, Alexander Lagus (1890–?). Han utgick ifrån det han hört i media om polisförhören i maj. Också han själv var polisförhörd eftersom han arbetade i Dekanhuset. Lagus var verksam som advokat i Estland och sedan några år tillbaka tillsammans med ett tiotal landsmän sysselsatt med en bibelkonkordans under Helanders ledning. Lagus fann nu anledning att vända sig till polisutredningen med ett skriftligt bemötande av Sidfeldts uppgifter.

Lagus var den som anlände till arbetet först av arkivarbetarna och långt före Sidfeldt, en uppgift som hon också vidimerade för polis och rådhusrätt. Lagus uppgav att det var var han som tömde papperskorgen den där hösten 1952. Han tömde alla papperskorgar i de rum som Helander disponerade och det gjorde han varje morgon vid 8-tiden, långt innan städerskan kom. Under den tid som städerskan åsyftade hade, enligt Lagus, ingenting fastnat i någon papperskorg. Städerskan hade därför omöjligt kunnat upptäcka någon papperslapp.

Ingen tog dock hänsyn till Lagus uppgifter.¹⁷ I domen den 22 december ansåg rådhusrätten att Sidfeldts vittnesmål hade mycket stor tillförlitlighet. Uppgifterna

var också en viktig del i den fällande domen eftersom de styrkte Kriminaltekniska anstaltens slutsats att skrivmaskinen med de utbytta typerna kommit till användning när en del av de anonyma breven skrivits ut liksom författarbestämningen som pekade ut Helander som ensam brevmakare. Helanders tjänsterum på Dekanhuset var tveklöst platsen för den anonyma brevproduktionen liksom att Helander själv, trots envist förnekande, måste vara de anonyma brevens författare.

Mellanspel

Efter rättegången i Uppsala uppdagade Dick Helander att Sidfeldt sedan många år också städat hemma hos professor Lindroth. I sin bok *I domkyrkans skugga* från 1955 antyder han att denna sociala närhet gjort att hon vittnat till Lindroths förmån och mot Helander. Tidigare tidningsuppgifter hade också spekulerat i om Sidfeldt blivit mutad eller på annat sätt påverkats att lämna sina uppgifter, eftersom de passade så väl in i och förstärkte övriga indicier. Hon hade ju också ändrat sina uppgifter i polisförhören.¹⁸

Dessa tvivel skulle ta en sensationell vändning. Städerskan anlätades löpande för uppdrag i olika Uppsalahem. En tid efter rättegången, då hon fejade hos akademiombudsmannen Karl-Einar Hertzberg, kom hon att samtala om sitt vittnesmål. Hon var nu osäker på när hon tagit del av fyndet i papperskorgen och funderade på om det inte i stället varit våren 1952. Hertzberg uppmanade henne att omgäen-

de framföra sitt tvivel till lämplig juridisk instans. Hon blev också enligt vittnesförhöret i Svea hovrätt 1963 polisförhörd i saken 1960. När Helander beviljades resning ingick städerskans nu osäkra tidsuppgift om sitt fynd som en i raden av nya omständigheter.¹⁹

Vittnesmålet i Svea hovrätt hösten 1963

Emma Sidfeldt förhördes i Svea hovrätt ungefär ett decennium efter det att hon framträtt inför Uppsala rådhusrätt. Hon hade nu svårt att komma ihåg vad hon sagt i början av 1950-talet. Genom att referera till tidigare lämnade uppgifter från polisförhör och vittnesmål lyckades man emellertid få henne à jour med händelseförloppet ett tiotal år tillbaka.

Åklagare och försvarsadvokat – båda utbytta sedan den inledande rättegången i Uppsala – riktade nu in sig på den möjliga andra tidsfästningen av ”fyndet i papperskorgen” som kommit fram i revisionsunderlaget det vill säga våren och inte hösten 1952. Förhöret var ingående och omfattar 36 sidor A4-text från gjord fonograminspelning.

Det var åklagaren som kunde fastställa att tiden för ”fyndet i papperskorgen” måste ha varit våren 1952. Denne letade ingående efter händelser som Sidfeldt kunde koppla till sitt fynd, men till slut återstod att detta gjorts när professor Lindroth stått på förslag till biskop i Strängnäs. På särskild fråga framhöll vittnet att det var när denne fått förslagsrum – och alltså befann

sig bland de tre kandidater som fått flest röster i valet – och inte då han omtalats i media som möjlig kandidat. Då åklagare kunde konstatera att Lindroth bara fått förslagsrum vid det biskopsval som ägde rum på våren 1952, var slutsatsen att Sidfeldt måste ha gjort sitt fynd vid denna tid. Att hon då, som hon tidigare hävdade, tagit del av ett anonymt brev utsänt i slutet av oktober samma år var förstås en omöjlighet och ”fyndet i papperskorgen” avskrevs.

Rekonstruktion

Man kan fundera kring hur Sidfeldt konstruerade de uppgifter hon lämnade till polisen i sitt andra förhör den 23 maj 1953 och senare vidhöll och utvecklade i rådhusrätten. Granskar man polisförhöret framgår att hon blev övertygad om att hon läst delar av ett visst anonymt brev när polisen gjorde sin uppläsning av smådebrevet mot Lindroth. En rad detaljer kring fyndomständigheterna, att hon lagt pappersbiten på en skyffel, tydliga uppgifter om papperets form och storlek med mera gör det sannolikt att städerskan vid något tillfälle faktiskt hittat en kvarglömd lapp under städningen, kanske i Helanders papperskorg.

Granskar man hur vittnet tidsmässigt avgjort sitt fynd upprepas visserligen ”hösten 1952”, men detta knyts redan i polisförhör till när Lindroth står på förslag till biskop – innehar förslagsrum, det vill säga våren 1952. Att vittnet ändå vidhöll ”hösten 52”, som gjorde hennes vittnesmål högintressant, berodde sannolikt på att alla i Dekanhuset och media vid tiden för för-

höret – maj 1953 – talade om ”anonyma brev utsända på hösten” och att Sidfeldt intalade sig att hon läst en del av ett anonymt brev.

Av intresse är också att det anonyma brev polisen läste upp under förhöret den 23/5 1953 verkligen hade publicerats i *Stockholmstidningen* två veckor tidigare. Städerskan uppgav ju inför rådhusrätten, som framgått ovan, att hon fått detta uppläst för sig vid ett besök hos en väninna. Vad hon kom ihåg under polisförhöret var därför sannolikt det som lästs upp från tidningen och inte vad hon sett på lappen våren 1952. Hugo Lindberg var alltså sanningen på spåren när han hänvisade till anonyma brev publicerade i *Expressen* som Sidfeldts källa.

Samtidigt verkar vare sig polis, domare, åklagare och inte eller försvarsadvokat ha fördjupat sig i den i sammanhanget avgörande skillnaden mellan ”på förslag” och ”förslagsrum” i de två biskopsvälen. Om till exempel polisen i förhöret den 23 maj 1953 varit uppmärksam hade de redan då kunnat avföra Sidfeldt från utredningen genom att begära precisering av uttrycket ”när Lindroth var på förslag till biskop”. Ingen reagerade heller på den i sammanhanget märkliga uppgiften ”sakkunnighetsutlåtande”.

Till detta kan läggas ytterligare en reflektion. Om Sidfeldt tagit del av ett fragment av ett anonymt brev hösten 1952, då brevkampanjen var känd och omtalad i media och säkert dagligen diskuterades bland Dekanhusets personal, borde hon rimligen redan då delgivit någon sitt sensationella fynd. Uppgifter om detta framgår emellertid inte utan städerskan drar sig till

minnes fyndet först under våren 1953, då de anonyma breven åter var ett dagligt samtalsämne bland arbetskamraterna.

Vad Sidfeldt läst på sin funna lapp våren 1952 är svårbedömt. Att det enligt hennes första vittnesmål skulle rört sig om ett ”sakkunnighetsutlåtande” antyder att ordet funnits i texten eller kanske som rubrik. Om skrivet av Helander, som inte var så förtjust i Lindroth, kan förstås något ”fult” om denne ha ingått och som städerskan, som ”höll på” Lindroth, reagerade på och senare omvandlade till en del av ett anonymt brev. Sannolikt har emellertid denna första minnesbild blockerats av väninnans uppläsning från det i Stockholmstidningen publicerade anonyma brevet, ett referat som ju upprepades av polisen någon tid senare.

Avslutning

I sammanfattning blev väl Emma Sidfeldt ett offer för den berättelse som skapats kring Helander av privatspanare, professorskollegor och media och vilken Uppsala rådhusrätt i sin tur var oförmögen att sätta sig in i och parera. Samtidigt, och väl av samma orsak, anar man en aningslöshet/ovilja hos rättsvårdande myndigheter att allsidigt fördjupa sig i Sidfeldts i sammanhanget väl passande vittnesmål.

Övrigt är emellertid att Hugo Lindberg, som det förefaller, inte heller helt kunde befria sig från berättelsen, trots sitt uppdrag att försvara den anklagade, men sannolikt oskyldige biskopen.

Ulf Hamilton

Referenser

Kungliga biblioteket

Hugo Lindbergs arkiv
"Biskopen och de anonyma breven" Sveriges
radio P1 juni/juli 1985

Riksarkivet

Pressens opinionsnämnd och allmänhe-
tens pressombudsmans arkiv
Svea hovrätts arkiv: *mål 1961:1417*

Landsarkivet Uppsala

Uppsala rådhusrätts- och magistrats arkiv:
Mål 1953 GIIa: 65-73

Tidningar 1953 och 1963-64

Aftonbladet
Dagens nyheter
Eskilstuna kuriren
Expressen
Stockholmstidningen
Svenska dagbladet
Sydsvenska dagbladet
Uppsala nya tidning
Tidningen Uppsala

Litteratur

Allen/Frigell 2003 "DNA kunde ha friat
dömd biskop" *Advokaten* 8:2003
Allén, Sture 1982 "Text Processing text Ana-
lysis and Generation Text Typology and Att-
ribution. Proceedings of Nobel Symposium 51"
Allén, Sture 1991 "Ture Johannisson" Kung-
liga Vitterhets Historie och Antikvitetsa-
kademins årsbok

Ericson, Jörgen 1964 "Friande kriterier?"
Sydsvenska dagbladet 1963-02-17
Hagner, Gunnar 1954 "Drama bakom lyckta
dörrar. Helander-affären i blyxtbelysning"
Hamilton, Ulf 2007 "Helanderaffärens för-
sta fas" PHT häfte 2 s 135-55
Helander, Dick 1955 "I domkyrkans skugga"
Helander, Dick 1957 "Oskyldigt dömd"
Helander, Sven 1957 "Siffror som fria. Om
"bevisningen" i Helander-målet"
Holm, Gösta 1964 "Statistik, språklära och
rättvisa" med replik av Wilhelm Sjöstrand
Sydsvenska dagbladet 1964-01-29
Johannisson, Ture 1973 "Ett språkligt signa-
lement"
Johannisson, Ture(red) 1983 "Språkliga sig-
nalement"
Kielland, Axel 1958 "La oss se på saken"
Linder, Torsten 1955 "Psykologiska gåtor i
Helander-affären"
Lindgren, Torgny 1991 "Ture Johannisson"
Inträdestal i Svenska Akademien
Lönnroth, Lars 1963 "Språkligt signale-
ment" *Stockholmstidningen* 1963-11-16
Lönnroth, Lars 1963 "En professor gör bort
sig" *Stockholmstidningen* 1963-11-25
Michaelson/Morton/Hamilton-Smith
1979 "Justice for Helander"
Modéer, Ivar 1954 "Utlåtande om professo-
rerna Erik Wellanders och Ture Johannissons
utredning rörande författarskapet till vissa
anonyma brev"
Runquist, Claes-Gösta 1958 "Ett falskt
kombinationsläs. Språkutredningen i Helan-
dermålet"
Sjöstrand, Wilhelm 1987 "Helanderaffären
– ett språkligt kyrkligt justitiemord"

Sjöstrand, Wilhelm 1963 *"Helanders näsa och – Lönnroths"* Stockholmstidningen 1963-11-21

Sjöstrand Wilhelm 1972 *"Källkritiska problem inom pedagogisk och historisk forskning"*

Sjöstrand Wilhelm 1963 *"Språkutredningen i Helandermålet"* Sydsvenska dagbladet 1963-12-30

Sjöstrand, Wilhelm 1964 *"Språkvetenskap och rättssäkerhet"* Sydsvenska dagbladet 1964-01-18

Sjöstrand, Wilhelm 1964 *"Helanderanhängare och Johannissonanhängare"* med replik av Jörgen Ericson Sydsvenska dagbladet 1964-02-28

Stolpe, Sven 1953 *"Akademisk batalj"* Aftonbladet 1953-11-19

Tenow, Nore 1963 *"De anonyma breven i Helandermålet. En kritisk granskning av brevmaterialet. Förord av professor Wilhelm Sjöstrand"*

Noter

- 1 I den krets av homosexuella som i tysthet styrde Sverige ingick enligt Kejne bl.a. kyrkoministern Nils Quensel, biskopen i Stockholms stift Manfred Björkqvist, Gustav V liksom Dag Hammarsköld.
- 2 Då Haijby i Berlin begått homosexbrott och tysk myndighet avsåg att placera honom i koncentrationsläger avstyrdes detta efter ingripande av bl.a. överståhållaren Torsten Nothin (1884-1972).
- 3 Från radioprogrammet *Biskopen och de anonyma breven* SR Pt 1985-07-25 då några av de domare som dömt Helander i Uppsala rådhusrätt 1953 intervjuades. Jmf Sjöstrand 1987 s 6.
- 4 Kritik mot åklagarsidans språkundersökning framfördes redan vid den första rättegången 1953 och skulle fortgå under hela den juridiska processen. Från domarhåll hade man emellertid obruten tilltro till åklagarsidans undersökningar utförda av språkprofessorerna Erik Wellander (1884-1977) och Ture Johannisson (1903-1990). Metodutvecklingen bl.a. med statistik som hjälpmedel och möjlighet till databehandling i samband med språkundersökningar har i huvudsak skett efter det att rättsprocessen var avslutad 1964. I skriften *Justice for Helander* utgiven 1979 och författad av några brittiska datatekniker och språkforskare avvisas som exempel bestämt att Helander skrivit de anonyma breven.
- 5 Allen/Frigell 2003.
- 6 Viktiga förändringar mellan Rådhusrättens dom och Svea hovrätts "avslutande" förhandlingar och dom 1964 var att de skrivmaskiner som ansågs ha varit involverade i den anonyma brevproduktionen inte längre kunde spåras till Dekanhuset, att fingeravtrycksbeviset mot Helander inte höll internationellt men väl i Sverige, att "fyndet i papperskorgen" avfördes som bevis, att Statens kriminaltekniska anstalts skrivmaskinsundersökning skarpt kritiserades av en norsk expert mm. Den mildare domen – dagsböter - innebar stora konsekvenser för

- Helander eftersom han av staten retroaktivt tilldelades sin förlorade biskopslön samt pension.
- 7 Ulf Hamilton *Helanderaffärens första fas* PHT 2007:2 s 135–55
 - 8 En del talar för att Eric Segelberg, vid den aktuella tiden både studerande vid Teologiska fakulteten och medarbetare i *Aftonbladet* med kyrkliga debattartiklar, var tidningens informatör. Av förhör i Svea hovrätt 1963 framgår att Segelberg övernattat i Stockholm den 21/10 1952 dvs. dagen före publiceringen.
 - 9 Biskopsval i Sverige var under 1950-talet en odemokratisk procedur där regeringen var ansvarig. De tre kandidater i ett val som fick flest röster – präster och några få lekmän i ett stift hade rösträtt – nådde utgående från röstetal första, andra och tredje förslagsrum. Härfter kunde regeringen utse någon av dessa tre. Eftersom regeringen vid den här tiden föredrog att utnämna kandidater med lågkyrklig profil innebar detta att den lågkyrkligt ansedde Helander i tredje förslagsrummet utsågs till biskop trots att högkyrkliga kandidater med betydligt högre röstetal fanns i förslagsrum ett och två. Planen för de i majoritet varande högkyrkliga prästerna i stiftet var att kunna placera sina kandidater i alla tre förslagsrummen och därmed ”tvinga” regeringen att utse en högkyrklig biskop. Förfarandet från regeringens sida – att gå emot majoritetens förslag – var en viktig grund för att Helanderaffären kunde uppstå.
 - 10 Enligt vittnesförhör med Segelberg i Svea hovrätt 1963 misstänkte han Helander långt före Segelberg gjorde sin polisanmälan 6/12 1952 och redan i samband med att anonyma brev distribuerats under slutet oktober 1952.
 - 11 Enligt vittnesförhör med Segelberg i Svea hovrätt var orsaken till polisanmälan ”att få klarhet i brevaffären” medan det negativa som framkom om honom i breven togs på mindre allvar. ”... dels därför att jag ville något påskynda utredningen och dels var det ett önskemål att de som uppvaktade statsrådet Persson skulle ha mer än en muntlig anmälan att stödja sig på när de yrkade, att utnämningen (av Helander) skulle uppskjutas” (Från vittnesförhör av Segelberg i Svea hovrätt hösten 1963).
 - 12 Polisförhöret var emellertid inte underskrivet och godkänt av den förhörde som senare också bestred innehållet. Enligt *Expressen* 1953-05-15 tog förhöret 5 timmar(sic).
 - 13 Polisförhör 24/4 1953. Enligt uppgift i protokollet fick uttalandet inte tas med, vilket förhörsledaren ändå gjorde eftersom den förhörde inte undertecknade och godkände förhöret.
 - 14 Uppgift lämnad av berörd polisman i minnesprogrammet ”*Biskopen och de anonyma breven*” SR P1 1985-06-13”. Enligt denne var Helander oförmögen att erkänna sin skuld inför familjen och måste därför envist hävda sin oskuld fastän han väl visste att han var skyldig.
 - 15 *Expressen* 1953-11-06. Förhöret skedde i maj 1953. Efter kännedom av denna uppgift gjorde von Engeström en resultatlös anmälan till JO.
 - 16 Citat från polisförhör 23/5 1953
 - 17 Lagus undergrävde sannolikt sin trovärdighet inför domstolen genom att först påstå att han själv skrivit inlagan ifråga, vilket han senare i förhöret fick ta tillbaka, eftersom utskriften gjorts av en av Helanders söner. Dokumentet undertecknades dock av Lagus som inte var så bra på svenska eller att skriva maskin. *Expressen* 1953-11-24 och *Svenska Dagbladet* 1953-11-18.
 - 18 *Helander 1955* s. 102. I vittnesförhör med Sidfeldt i Svea hovrätt 1963 framgår att man i *Dagens Nyheter* framförde möjligheten att hon var mutad.
 - 19 Helander nämner städerskans nya tidsuppgift i *Oskyldigt dömd* på sidan 71. Då boken kom ut 1957 och om Helander syftar på Hertzberg har samtalet mellan denne och Sidfeldt skett före 1957 och således minst tre år innan städerskan blev förhörd i saken av polisen 1960.

Författare på resa. Sophie von Knorrings *Bref till hemmet, under en sommarresa 1846*

Carina Lidström

Den här uppsatsen ska handla om den svenska författaren Sophie von Knorring (1797–1848) och den reseberättelse hon publicerade 1847: *Bref till hemmet, under en sommarresa 1846*. Hennes författarskap är i dag tämligen undanskymt men på sin tid tillhörde hon Sveriges mest lästa romanförfattare.¹ Hon debuterade 1834 med romanen *Cousinerna* och under knappt ett och ett halvt decennium publicerade hon förutom reseberättelsen en rad romaner och samlingar med kortare berättelser.

Sophie von Knorring tillhörde under hela sitt liv aristokratin.² Hon föddes von Zelow och växte upp på Gräfsnäs slott i Västergötland. När Sophie var i tioårsåldern flyttade familjen till enklare, men fortfarande ståndsmässiga egendomar: Lövas i Dalsland och Högärdet utanför Vänersborg. Från hösten 1810 till försommaren 1813 hyrde familjen ett hus i Klara-

kvarteren i Stockholm för att döttrarna skulle kunna få tillgång till vad man såg som den bästa undervisningen i moderna språk – franska, tyska, engelska och italienska – och i estetiska ämnen som musik, konst och dans, samt i religion, historia och litteratur.

Några djupare studier kan det förstås knappast ha rört sig om, med tanke på att undervisningen bara pågick under en period på ungefär två år. Sophie sägs i vilket fall ha förvärvat mycket goda kunskaper i bland annat språk och litteratur, och inte minst de frekventa litterära referenser som präglar hennes romaner vittnar om hennes beläsenhet och litteraturintresse. Flickorna fick dessutom goda möjligheter att ta del av kulturutbudet i Stockholm; i sällskap med modern tycks de ha bevisat ett stort antal teaterföreställningar och andra arrangemang. Mot slutet av vistelsen introducerades Sophie också vid hovet.

Hon gifte sig i december 1820 med friherre major Carl Sebastian von Knorring – i resebrevet kallad ”K” – och kom att under hela sitt liv som gift vara bosatt på olika officersboställen i Västergötland. 1821 föddes paret's enda barn, dottern Ebba. Sex år senare insjuknade Sophie i den lungtuberkulos som hon slutligen avled av 1848.

Sophie von Knorrings författarskap

Skönlitterärt skrivande tycks ha varit något hon ägnat sig åt under hela uppväxten och då inte bara i form av den tillfällesdiktning som ingick såväl i en högreståndskultur som i det högre borgerskapets umgängesvanor. De flesta av hennes fiktionsberättelser utspelar sig i högreståndskretsar, men i ett par texter från det sena författarskapet får händelserna kretsa kring både soldater och torpare. I många fall centrerar emellertid intrigerna på unga kvinnor och deras erfarenheter i samband med uppvakning, äktenskap, kärlek eller möjligtvis till och med vad som kan beskrivas som passion. Den på sin tid inflytelserike litteraturhistorikern Fredrik Böök menade till och med att hennes debutroman kretsar kring mannens dragningskraft på kvinnan – ”den erotiska förtrollning, som männen utöva på ett kvinnligt sinne”.³ Också litteraturvetaren Ebba Witt-Brattström har framhållit att den ”kvinnliga erotikens problematik” står i fokus för många av hennes texter.⁴ Inte minst på grund av detta tema var hennes romaner inte helt oproblematiske i samtiden.⁵ De bedömdes bland annat som omoraliska och som

alltför inriktade på en aristokratisk miljö, något som skapade en hel del frustration hos författaren. Som litteraturvetaren Åsa Arping har diskuterat kom von Knorring att i sina romaner ägna en hel del utrymme åt att förklara sina litterära avsikter.⁶

Resonemang och polemiska deklamationer kring litterära avsikter är också något som återfinns i hennes reseberättelse från en tur i Europa under sommaren 1846. Resan var hennes första och enda längre utlandsresa och reseberättelsen den sista text som hon lät publicera. Under hela utlandsvistelsen skrev hon brev hem till sin syster

Teckning av Maria Röbl (1801-1875) föreställandes Sophie von Knorring.

Augusta, och några av breven publicerades redan under resans gång i *Jönköpingsbladet*. Tillsammans med ytterligare ett antal brev utkom de i bokform på nyåret 1847 under titeln *Bref till hemmet, under en sommarresa 1846*.⁷

Utgivningen möttes inte med någon större förtjusning. Åsikten att von Knorring i alltför hög grad framtonade som företrädare för aristokratin återkom, och dessutom menade åtminstone ett par av hennes läsare att breven var för personliga för att intressera en vidare läsekrets.⁸ Personligt hållna reseberättelser var visserligen vid den här tiden inget nytt i utgivningen och kanske kan man säga att alla reseberättelser på ett eller annat sätt handlar om resenären, men tydligen gick Sophie von Knorring för långt i det avseendet.⁹ Hon betonar för övrigt redan i det första brevet själv sin vinkling som ovanligt långt driven:

och derefter undrar du väl på, att jag bara talar om mig och oss och vi, och icke om latituder och longituder, och topografi och landmärken och kusten och sundet och Kronoborgs slott (som vi gingo tätt inunder och med förtjusning skådade upp till) och mycket annat.. som icke så noga kan specificeras, men som du kan finna och få rätt på i alla andra res-anteckningar, och just därför icke i mina. (s. 8)

Hennes ambition att berätta om sig själv och sina egna upplevelser snarare än om de platser hon besöker är intressant inte minst mot bakgrund av att hon genom hela sitt

författarskap framträtt anonymt, även om hennes signatur röjdes på ett relativt tidigt stadium.¹⁰ Reseberättelsen – som också den publicerades anonymt, åtminstone formellt sett – är den enda av hennes texter som gavs ut under hennes livstid där hon uttryckligen skriver om sig själv. Hennes övriga utgivning består av fiktionsberättelser.

Reseberättelsen – en självbiografisk genre

I den här uppsatsen har jag intresserat mig för hur von Knorring valt att skildra sig själv i sin reseberättelse och varför hon valt att tona fram på det sätt hon gör. Jag tänker mig alltså att Sophie avsåg att läsaren av hennes reseberättelse ska anta att hon talar om sin verkliga person, sitt jag i verkligheten. Det betyder inte att jag sätter absolut likhetstecken mellan det jag som framträder i reseberättelsen och von Knorrings jag i verkliga livet. Runt detta går det förstås att föra ett mer komplicerat teoretiskt resonemang, men med tanke på uppsatsens omfång avstår jag just här från detta.¹¹

Uppsatsen utgår från ett pågående större projekt kring några av de första publicerade reseberättelserna skrivna av svenska kvinnor. Maria Lindebergs *Bref från Paris av ett resande Svenskt fruntimmer* (1827) var först ut, och fram till och med 1862, då den andra delen av Fredrika Bremers *Lifvet i Gamla Verlden* kom av trycket, publicerades ytterligare fyra reseberättelser skrivna av svenska kvinnor. Sophie von Knorrings

Bref till hemmet, Amalia Lundebergs *Minnen från åtskilliga länder eller bref till en barndomsvän* (1848), Bremers *Hemmen i den Nya Verlden* (1852-1853) och Lovisa Mathilda Nettelbladts *En svenska i Amerika* (1860).

Utgivningen av dessa sammanfaller tidsmässigt med framväxten av en svensk bokmarknad, det liberala genombrottet i svensk litteratur och de första svenska kvinnliga marknadsförfattarna. Under perioden pågår också en alltmer intensifierad diskussion kring den så kallade kvinnofrågan. Samtliga dessa faktorer (och fler med dem) framstår som relevanta kontexter vid läsningen av reseberättelserna; det är tydligt att författarna på olika sätt mer eller mindre öppet relaterar till sådant som bokmarknad, författarroll och kvinnoroll i sina texter. Kanske kan man formulera det så att de på skilda sätt använder reseberättelsen som form för att också skriva om annat än upplevelser på resa.

Den grundläggande frågan i den här uppsatsen rör emellertid specifikt Sophie von Knorrings jag såsom det gestaltas i hennes reseberättelse. Hurdan är den (i vissa läsares ögon alltför personligt gestaltade) resenär och författare hon låter sin läsare möta? Vilken hållning intar hon här till sitt författarskap och till sin författarroll?

Bokmarknad och vardagsrealism

Sophie von Knorrings författarskap hör hemma i ett par av de decennier då svensk ekonomi och svenskt samhällsliv genom-

gick en allmän liberalisering. Tendenserna avspeglar sig också på det litterära fältet och under 1830- och 1840-talen börjar en svensk bokmarknad som styrs av krafter som tillgång och efterfrågan bli urskiljbara.¹² Litteraturvetaren Lars Lönnroth talar om en sekulariserad bokmarknad anpassad till en borgerlig medelklass.¹³ En växande borgerlig medelklass sökte nöjesläsning som passade dess livsstil, utbildningsbakgrund och ideal, och här visade sig en vardagsrealistisk roman med borgerliga förtecken vara högst gångbar.

Genombrottet för en svensk vardagsrealism, en svensk familjeroman, brukar ses i samband med Fredrika Bremers *Teckningar ut-ur hvardagslifvet 1* (1828) och *Familjen H**** (1831).¹⁴ Snart nog debuterade andra kvinnliga författare med romaner där handlingen kretsade kring familj, vardagsliv och giftermål. Förutom Sophie von Knorrings debut 1834, till exempel Emilie Flygare-Carléns första roman *Waldemar Klein* (1838).

Ämnet hem och familj ansågs passa både kvinnliga författare och kvinnliga läsare, men under 1830- och 1840-talen hörde Sophie von Knorring tillsammans med Fredrika Bremer och Emilie Flygare-Carlén till de mest lästa och väl betalda svenska författarna, vilket antyder att läsekretsen var för omfattande för att vara enbart kvinnlig.¹⁵

Bakgrunden till bokmarknaden och denna kommersiella romanväg var förstas inte bara efterfrågan. Allt sedan tryckfrihetsförordningen 1810 hade lagstiftningen förenklat tryckerietableringar och förlags-

verksamhet, och när sedan tekniken förbilligade tryckprocessen (den första svenska ångpressen, ”snällpressen”, kom till Sverige på 1820-talet) fanns möjligheter att relativt snabbt och till ett rimligt pris förse romansuktande läsare med material. Till detta kom också enklare och billigare distributionsmöjligheter, vilket bidrog till att antalet specialiserade och vinstdrivande boklädor ökade, framför allt i landsorten.

Mot slutet av 1840-talet, precis då von Knorring publicerade sin reseberättelse, hade konkurrensen på bokmarknaden hårdnat och det gällde i allt högre grad att marknadsföra såväl litteraturen som författaren.¹⁶ Här spelade den litteraturkritik som växte fram under denna period en viktig roll. Samma bakgrundsfaktorer som kan skönjas som bakgrund till framväxten av en bokmarknad låg bakom genombrottet för svensk press. Under decennierna närmast efter tryckfrihetsförordningen 1810 ökade antalet svenska tidningar och tidskrifter, och pressen blev inte bara en tredje statsmakt utan dessutom ett forum för litteraturkritik, litteraturannonser och följetongsberättelser.¹⁷ Som Åsa Arping framhållit växer ”den nya litteraturkritiken och den nya prosan således fram parallellt och hjälps åt att legitimera varandra”.¹⁸

Reseberättelser och bokmarknaden

Nu var det emellertid inte bara berättande fiktion som tillgodosåg den växande skaran av nöjesläsare, också genrer som reseberättelse och reportage visade sig gångbara, både i bokform och i pressen.

Reseberättelser skrivna av svenska kvinnor var däremot inte något som översvämmade den expanderande svenska bokmarknaden; som framgått var von Knorrings *Bref till hemmet* var närmare bestämt bara den andra reseberättelse skriven av en svensk kvinnlig resenär att ges ut av trycket.¹⁹

Kvinnornas relativa frånvaro inte bara i den svenska utgivningen av reseberättelser har flera möjliga förklaringar. Den främsta orsaken är att reseberättelser länge skrevs antingen av resenärer som rapporterade från resor på uppdrag såsom exempelvis diplomater och naturalhistoriker, eller av resenärer som gav sig ut i världen av äventyrslystnad. Kvinnliga diplomater och naturalhistoriker tillhörde inte vanligheten, och äventyrslystna kvinnor hade inte samma möjligheter som män att ge sig ut till sjöss eller att överhuvudtaget företa vågsamma och långväga resor. Runt sekelskiftet 1800 kan man emellertid i både den europeiska och den svenska utgivningen se ett ökat intresse för privatpersoners tämligen vardagliga iakttagelser på resa. Det faktum att det inte längre var enbart berättelser från vetenskapliga expeditioner, Grand tours eller äventyrliga färder till sjöss som intresserade läsarna utan även ”vanliga” privatpersoners subjektiva iakttagelser och upplevelser, öppnade för att kvinnor kunde publicera sig inom genren.²⁰

von Knorrings enda svenska föregångare Maria Lindeberg rapporterade från en arton månader lång vistelse i restaurationsens Paris. Privat- och familjeliv i vardagen, inte minst den relativa frihet och de jämlika villkor hon menar att den franska

kvinnan lever under, hör till det hon skriver om. Till detta kommer en detaljerad skildring av det parisiska kulturlivet, utställningar, teater och andra ”spektakel”. Hon framstår genomgående som radikal och föregriper i detta, liksom i sitt intresse för privat-och hemliv, Fredrika Bremers reseskildringar. Sophie von Knorrings reseberättelse uppvisar däremot i det mesta ett annat förhållningssätt, även om ämnen som kulturlivet, kvinnors skrivande och kvinnofrågan också här aktualiseras.

Resan

Den resa som von Knorring berättar om i sina brev företogs alltså under sommaren 1846. Den 19 juni avreste hon tillsammans med man och dotter från Skälltorp utanför Skara till Göteborg och därifrån nio dagar senare på ångfartyget *Christiania* till Danmark. Efter ett uppehåll i Köpenhamn fortsatte familjen vidare ned i Europa. Resan gick genom Tyskland, nuvarande Tjeckien och Österrike. På hemvägen passerade man dessutom Amsterdam. Familjen reste för det mesta så bekvämt och så snabbt som möjligt, med ångbåt och järnväg. Bitvis var de emellertid hänvisade till att ta sig fram med häst och vagn vilket huvudsakligen beskrivs som obekvämt och opraktiskt och för den sjuka Sophie ibland rent av plågsamt. Den ”Jernbana” familjen för första gången färdades på mellan Stettin och Berlin var inledningsvis en källa till oro och farhågor, men Sophie konstaterar snabbt att tågresor passar henne

mycket väl och talar om ”dessa angenäma sällskapslika färder på ångfartyg och i ångvagnar” (s. 61).

På flera sätt blir det tydligt att det hade blivit möjligt för många att ta sig fram snabbt och med högre komfort än tidigare. Familjen von Knorring var inte ensam om att göra en europeisk nöjesresa under sommarmånaderna; av reseberättelsen framgår att familjemedlemmarna under hela färden gjorde nya bekantskaper. På resande fot och på hotell samtalande de med andra välbärgade nöjesresenärer, flera av dem svenskar. De tittade på kyrkor, slott och konstsamlingar – på sevärdheter överhuvudtaget, ofta tillsammans med guide eller ”lohnbediente”, en slags inhyrd betjänt. Författarbondingar liksom andra storheters bostäder stod högt i kurs. Såväl Goethes barndomshem som familjen Rothschilds hem beses med entusiasm. Ibland förvandlas nu levande personer till sevärdheter. Sophie beskriver hur hon skymtat gamla fru Rothschild, mor till de framgångsrika bankirerna, och med stor vördnad beskriver hon en audiens hos den danske diktaren Oehlenschläger.

Om kvällarna gick man på teater eller något av de andra spektakel och von Knorring beskriver uppsättningar och skådespelarprestationer i den repertoar som mötte i Europa. *Nummer 777* (1842), ett lustspel av den tyske dramatikern och skådespelaren Karl August Lebrun, och *Emilies Hjertebanken* (1840), en vaudevillemonolog (ett sånglustlustspel) av J. H. Heiberg, tycks båda ha varit något av en

landsplåga i de områden familjen von Knorring reste genom.

I Köpenhamn besökte de det tämligen nyöppnade Tivoli, och om vädret tillät satt familjen liksom andra nöjesresenärer på utomhusserveringar och lyssnade på musik – i Wien faktiskt till ”Strauss själv” (s. 97). Sophie rapporterar vad som finns att köpa i butikerna och hon reflekterar mer än en gång över det sorgliga att de inte kan frakta med sig några större föremål hem.

Sammanfattningsvis kan sägas att Sophie och hennes familj framstår som resenärer på ”tour”, på nöjesresa. De är ”tourister” som i hög grad rör sig bland andra i samma ärende – själv använder hon inte ordet annat än något enstaka gång men att hon sedan länge var bekant med sättet att resa framgår av hennes första, postumt publicerade, reseberättelse där hon talar om sig själv och sitt resesällskap som ”die neugierigen Reisenden”.²¹ Att familjen rörde sig i en turistkultur, i en turistvärld, framgår tydligt av bland annat återkommande referenser till *Baedekers Reisehandbuch für 1846* som införskaffats i Berlin. De ofta återkommande jämförelserna med svenska förhållanden kan ses som en del av en turistattityd, men å andra sidan var sådant vanligt i flera tidigare generationers reseberättelser.

Möjligheterna att resa som turist gällde förstas de som hade en viss grad av ekonomiska tillgångar – enligt von Knorrings biograf Barbro Nelson uppgick resekostnaden för familjen von Knorrings del till en ansevärd summa.²²

Bref till hemmet, under en resa 1846

Den reseberättelse Sophie von Knorring sedan publicerade består alltså av en serie brev skrivna under resan och ställda till Sophies yngre syster Augusta. Samtidigt framgår tydligt att breven var avsedda även – eller rent av huvudsakligen – för den läsande allmänheten. Breven är hållna i en familjär men ändå litterär ton. Vid några tillfällen antar breven en mer privat anstrykning men i sin helhet innehåller reseberättelsen mycket få inslag som med någon tydlighet riktar sig mer specifikt mot Augusta: en förfrågan om hur det ligger till med korrekturet till Sophies översättning av den tyska författarinnan Ida Hahn-Hahns *Zwei Frauen* (1845) – för övrigt inte ett ämne av särskilt personlig natur utan kanske snarare en blänkare inför den kommande utgivningen – samt några påpekanden om att vissa ämnen kan diskutera när Sophie kommit hem och annat i samma stil. Kanske innehöll brev- försändelserna en privat del, något som var relativt vanligt i en tid då brev, och inte minst resebrev, ofta skickades runt i bekantskapskretsen.

Det första brevet påbörjades redan strax före avfärden från Göteborg. Totalt omfattar boken 22 brev, de flesta av dem långa, så Sophie ägnade en hel del tid under resan åt att skriva.²³ Hon framhåller vid flera tillfällen att hon skriver mycket snabbt, men också hur mycket tid hon faktiskt ägnar åt breven.

Så snart hon återvände till Sverige såg hon till att säkerställa att resebrev skulle

ges ut i bokform. Detta trots att hon i breven roat låter påskina att den absurda tanken att publicera breven möjligen kunde falla Augusta in (och alltså inte Sophie själv). I november kontaktade hon förläggare Thomson i Uppsala, men då hon fann det honorar han erbjöd alltför lågt vände hon sig i stället till Östlund & Berling i Norrköping på vars förlag reseberättelsen sedan publicerades.²⁴

Bref till hemmet under en sommarresa 1846 trycktes utan angivande av författarnamn, men knappast anonymt i egentlig mening. Efter genombrottet med *Cousinerna* använde von Knorring sig under några år av signaturen ”af författaren [min kursiv] till Kusinerna”, en angivelse troligen avsedd att tolkas som att en manlig författare låg bakom texterna. I samband med utgivningen av den första samlingen av korta berättelser, *Skizzer I* (1841), signerade hon sig för första gången som kvinnlig författare – ”af författarinnan [min kursiv] till Cousinerna”, samma signatur som hon använder i samband med reseberättelsen.²⁵ Vid det laget var signaturens identitet dessutom röjd så vid tiden för reseberättelsen var anonymiteten en ren formalitet.²⁶ Med utgångspunkt från detta och det faktum att hon publicerar sig i en genre med dokumentära anspråk är det rimligt att anta att det är ”sig själv” som von Knorring vill visa upp. Kanske eller rent av troligtvis avsåg hon att träda fram som en personlighet bakom författarskapet. Med andra ord handlar det om en ansats till att i enlighet med tidens marknadskrav etablera en författarpersona.

Självporträtt på resa

Som jag redan framhållit såg personer i von Knorrings bekantskapskrets, åtminstone Fredrika Bremer och Malla Silfverstolpe, inte med blida ögon på beslutet att publicera resebrevet.²⁷ Sophie hade, menade de, tappat omdömet i sin iver att publicera sig, breven kunde knappast vara av intresse för en allmän publik. Men hur pass personliga var de egentligen och hurudan tonar privatpersonen von Knorring fram i breven? Vad i resebrevet kan ha uppfattats som olämpligt att publicera?

Reseberättelsens titel *Bref till hemmet* pekar mot vad som ansågs som en passande genre för kvinnor, privatbrevet, skrivet *ad familiares* och hållet i en infallsrisk och informell stil.²⁸ Det faktum att reseberättelsen framstår som en serie lätt anonymiserade privatbrev kan utan svårighet ses mot bakgrund av tidens intresse för litterära skildringar av människors dagliga tillvaro såväl i fiktionens form som i form av utgivna privatbrev och dagböcker. Publicering av reseberättelser som ursprungligen riktat sig mot en intimare mer begränsad och halvprivat läsekrets var något som varit aktuellt under några decennier och så långt kan alltså boken utan problem ses i linje med vad som låg i tiden. Som framgått betonar Sophie trots detta sin personliga infallsvinkel som något nytt.

Tonen i de första breven är glad och närmast uppsluppen, resan som hon drömt om sedan barndomen ligger framför henne. Sophie visar sig som en person med stor aptit på upplevelser och hon ser glatt och resolut till att få vara med när det beger

sig. Under familjens inledande vistelse i Köpenhamn avlade den svenske kungen ett statsbesök och mottogs med ståtliga arrangemang vid Köpenhamns redd. Sophies intresse för kungahuset var stort, och som den enda i folkmassan ordnar hon platser på första parkett åt sig och dottern ombord på *Christiana*, det ångfartyg de anlant med några dagar tidigare. Liknande redogörelser och anekdoter kring hur Sophie ser till att hon och hennes familj får privilegierat tillträde till olika evenemang eller platser återkommer genom hela berättelsen.

Det har ibland framhållits att i texter av självbiografisk karaktär är det vanligaste att kvinnor framträder som underordnade – ofta berättar de till exempel snarare om andra när de ska berätta om sig själva.²⁹ Sophie von Knorring ser sig emellertid själv med viss tydlighet som intressant. I hennes fall är det snarare så att när hon ska berätta om andra berättar hon också, eller till och med främst, om sig själv:

Om morgonen stego alla upp, gingo alla upp på däck, alla utom jag, som låg stilla på min soffa och funderade på denna verdens fäfänglighet. Men då kom ett fruntimmer, det samma som jag tyckt mig se om natten sittande vid dörren. Hon var klädd i blå sidenklädning och hvit sidenhatt, och med detta lade hon sig på en soffa alldeles midt emot min. Vi lågo väl en timma och sågo på hvarandra; och hon tycktes helt noga afhöra mina förmaningar till några unga tyska flickor [---] Den blå damen drog ofta på mun åt mina argumenter och föreställningar, (s. 210f.)

Det hon i första rummet gör i denna anekdot är att hon visar upp det intresse hon tycks väcka hos den blå damen (som för övrigt visar sig vara en prinsessan Juliana – en tendens till namedropping är tydligt urskiljbar i resebrevet, något som den samtida kritiken också tog fasta på.³⁰ Överhuvudtaget blir det tydligt att hon känner sig sedd – upprepade gånger kommenterar hon just hur människor lägger märke till henne och hennes familj.

Det blir likaledes tydligt att hon ser de vardagliga detaljerna under resan som intressanta för en allmän läsekrets och inte bara för den hemmavarande Augusta. Läsaren delges sådant som hur fru von Knorring med dotter går i bodar, vad familjen äter och dricker och hur samtal faller sig, bland annat förhållandevis triviala konversationer makarna emellan. Vid ett tillfälle glömmer hon kvar en korg med alla sina och dotterns mössor och band på ett ångfartyg, vilket föranleder ”K.”, mannen, att ge sig ut för att försöka få tillbaka den.

Jag var en liten smula förtviflad, E. [dottern] såg litet mörk ut, K. småbrummade med bra mycket skäl, och nu uppstod följande dialog mellan honom och mig:

Han: Hvad var det då uti den satans korgen?

Jag: Alla mina mössor, alla mina kragar, rosetter, kokarder, och annan småpynt, min och E-s.

Han: Ja, det blir ju galant, det; nu få ni ju allt det der lapprit så mycket nyare och modernare, tills ni komma hem.

Jag: (sorgligt) Jag har visst icke råd att köpa mig tillbaka allt hvad der fanns. Nej, det få vi nog vara utan!

Han: Var hela tutten värd 20 R:dr?

Jag: (förtrytsamt) Jag ville icke på långt när tagit 50 R:dr B:co för min stackars korg med sitt inkrom.

Han: Så för f..! Ja, då ser jag min lott! (s. 171f.)

Här visar von Knorring upp sina författartalanger, sin förmåga att gestalta – det lilla dramat verkar onekligen avsett att roa och rampljuset ligger i lika mån på de båda makarna. Efter meningsutbytet ger sig K iväg med orden ”Gud vare med eder, mina små!” och Sophie säger sig få erfara ”huru hjälplösa stackare vi voro, utan herre, med allt detta odrägliga Gepäch, som ofta förbittrar hela resnöjet”. (s. 173) Hjälplösheten verkar dock huvudsakligen vara en bekvämlighetsfråga och mor och dotter finner sig snabbt. Sophie säger sig till och med må bättre än på länge, och de strandade damerna ger sig med mycket nöje ut på egna utflykter i väntan på K:s återkomst.

Det är inte bara på ett gestaltande plan som Sophie riktar rampljuset mot sin egen person. Då och då karakteriserar hon explicit sig själv och kommenterar sitt sätt att vara och vad hon tycker och tänker i olika frågor av större eller mindre art:

Hvad leta och vänta äro för två ledsamma och tålmodsfrestande saker. Jag för min del

blir halfsjuk af båda delarne och ångrar aldrig så mycket någon tid, som den jag dermed måste förslösa. (s. 135)

Jag var rysligt ond på alla korgar, alla mössor och på den odrägligt dumma moden, att fast man har två alnar långt hår, brunt och tjockt i proportion, man ändå måste sitta och försmäkta i mössa, för att ej se ut som ville man vara ung, det man ändå så oändeligen gerna ville vara, med eller utan mössa. Sådana convenans-lagar äro odrägliga (s. 172)

Jag kan aldrig fördraga, när sådana der små materiella ting och omsorger [städning] upptaga största delen af en människas tid och uppmärksamhet. Det måste vara bisak; ”Zu wass besser sind wir geböhren!” säger Schiller så vackert. (s. 188).

Det plågar mig rysligt, när någon ser ond eller missnöjd ut på mig. (s. 196)

Självkarakteristiken ”otålig”, ”fåfång” med benägenhet att sätta sig över sådant som städning och omsorg om praktiska ting framstår knappast som idealiserande och det är svårt att tänka sig att egenskaperna i någon högre grad sammanföll med tidens kvinnoideal. Samtidigt framgår att egenskaperna inte är tänkta att framstå som negativa, snarare tycks Sophie vilja framhålla sin självständighet, sitt praktfulla hår och sin distans till tidens konventioner.

Resebreven innehåller även glimtar av hennes oro över sjukdomen. Några särskilt långa eller detaljerade utläggningar rör det sig för det mesta inte om. Vanli-

gen rapporterar hon bara att hon tvingats söka läkare eller blivit sängliggande under några dagar. Vid ett par tillfällen skildrar hon ändå sorgen över sjukdomen utan att avfärda den. En äldre mans hänfulla skratt när han får höra att hon är ute och reser fastän hon är sjuk försätter henne i en allvarligare stämning än annars, och i likhet med en sjukdomsincident i Amsterdam alldeles mot slutet av resan inger det henne en intensiv hemlängtan. Sophie framstår följaktligen som i många avseenden fast besluten att leva och uppleva, men hon håller för den skull inte helt tillbaka att hon kan bli sårad och orolig.

Nu är reseberättelsen faktiskt inte helt koncentrerad på von Knorrings person och upplevelser utan den innehåller även referenser till samhällsfrågor och samhällsproblem. Visserligen utbrister hon vid ett tillfälle ”peste soît de la politique” (s. 211), men framför allt i frågan om den sociala misär som följer i alkoholmissbrukets spår framstår hon som engagerad och med mycket bestämda åsikter.³¹ Ett besök i Prags ghetto drabbar henne med förfäran, men då snarast på ett rent personligt plan. I övrigt kommenterar hon vid ett par tillfällen den politiska situationen på de platser de besöker, och hon engageras av frågor runt barnuppfostran och djurhållning. Totalt sett är inslagen av samhällsfrågor annars tämligen begränsade och bidrar inte till att ge reseberättelsen någon karaktär av kritiskt orienterat socialreportage.

Bremer och Silfverstolpe menade att von Knorrings berättelse inte var av intres-

se för den läsande allmänheten. Riktigt vilket skäl de hade till detta framgår inte klart. I resebrevet finns egentligen inget stötande, men möjligen menade Bremer och Silfverstolpe att de framtonade som alltför pratsamt banala för att delge en läsande allmänhet. En vardaglig ”ytlighet” av det här slaget låg inte helt i linje med vare sig tidens litterära vardagsskildringar eller kvinnoskildringar. Helst skulle även en familjeroman sträva efter att på något sätt vara moraliskt uppbygglig eller riktninggivande.³² Litteraturvetaren Eva Borgström visar i sin avhandling ”*Om jag får be om ölost*”: *Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik* att de kvinnobilder som tonar fram i kvinnliga författares skönlitterära texter vid den här tiden fortfarande är starkt präglade av romantikens ideal (som alltså inte omfattade trivialpratsamhet).³³ Reseberättelser tillhör dock med sina faktiska anspråk ett annat litterärt fält och det är också här som Borgström funnit det enda undantaget i det material hon går igenom, nämligen von Knorrings enda föregångare Maria Lindeberg. Lindeberg framtonar emellertid som saklig och radikal på ett helt annat sätt än von Knorring. Såväl Bremer som Silfverstolpe skrev i memoarer om sig själva med privata och personliga förtecken men utan att publicera sina texter, och dessutom var deras texter av en annan, mer ”allvarlig” och högtsyftande karaktär.

von Knorrings reseberättelse kan tänkas ha varit problematisk bland annat av den anledningen att hon inte är vare sig idealistisk eller radikal. Hon skildrade

den relativt sett burgna högreståndstillvaro som var hennes och skrev om sig själv utan uttalade ambitioner till självförbättring. Tvärtom tycks hon rätt nöjd med sig själv och verkar anta att såväl hennes egen person som hennes småprat och tillvaro roar läsekretsen på ett sätt som inte var så märkligt i den privata sfär hon ger sken av att skriva inom när hon ställer breven till Augusta. Hon var troligen angelägen om att visa upp sig som den person hon ansåg sig vara eller åtminstone ville framstå som, att visa sig som personligheten bakom de framgångsrika romanerna. Som jag redan anfört skapade den allt hårdare konkurrensen på bokmarknaden ett behov för författare att etablera en författarpersonlighet – att profilera sig också personligen och inte bara genom sina texter.

Lappri eller nyskapande?

Även om Sophie von Knorring tycks rätt nöjd med sig själv så framställer hon samtidigt ibland själv sin reseberättelse och sitt författarskap som problematiska och talar om dem som "lappri" (se till exempel reseberättelsens efterord). Därmed är jag inne på en annan sida av resebrevet, nämligen det faktum att hon diskuterar såväl sin reseberättelse och reseberättelsen som genre som sitt författarskap. Det här slaget av metakommentarer är inte unikt för just hennes reseskildring utan sedan lång tid tillbaka närmast ett stående inslag i genren.

Sophie förhåller sig i sina kommentarer om reseberättelse och sitt författar-

skap ofta dubbel på ett sätt som inte var ovanligt bland tidens kvinnliga författare. Forskningen har urskilt en "anspråksfull blygsamhet" hos många av tidens författare. I korthet innebär detta att författarna uttalar sig i ödmjuka och rent av förringande termer om sin text och sitt författarskap för att sedan mer eller mindre förtäckt hävda att deras texter i själva verket är intressanta och läsvärda. Ödmjukhetstopos är för all del en gammal företeelse men för de kvinnliga författarnas del har detta av forskningen setts som ett medvetet grepp för att enklare kunna beträda litteraturens mansdominerade fält.³⁴ Genom att sätta sitt ljus under skäppan och tona ned sina litterära anspråk kan de tänkas ha stämt tidens kritikerkår till en större välvillighet inför de litterära alstren.

Det här slaget av motsägelse framträder tydligt i Sophies reseberättelse. Trots det utrymme diskussioner runt författarskapet får i resebrevet talar hon upprepade gånger om hur liten betydelse det har för hennes personliga del och försäkrar att hon till varje pris inte vill bli igenkänd som författarinna under resan:

de, som läst dessa romaner [von Knorrings] anade aldrig att de hade författarinnan bredvid sig, och jag aktade mig noga att hjälpa dem på sanningens väg, ty det roade mig oändeligen mycket mera att resa som hvitstrumpa, än som blåstrumpa, och att mer få tacka min personlighet, för den godhet och artighet som visades mig, än mina gamla, välsignade böcker, som alla då skulle pratar om och sagt dumma och artiga saker om,

hvilket är min gränslösa plåga, som du väl af gammalt vet. Jag sätter sjelf så litet värde på mitt författarskap, anser det som en sådan bisak, att åtminstone kan aldrig någon säga att jag dermed någonsin skyllrat. (s. 164)

Här tycks såväl författarskap som reception – som hon två sidor längre fram ägnar en hel del utrymme – vara henne i de närmaste likgiltiga.

Men att författarskap och författarroll knappast var henne likgiltiga framgår i synnerhet av ett brev skrivet i Frankfurt, då hon under några dagar var alltför sjuk för att ge sig ut på sightseeing. I brevet begrundar hon sitt verk och redogör för i vilken mån hon funnit det känt och uppskattat i Tyskland, inte minst i förhållande till andra svenska författarinnors. Hon säger sig ha funnit att flera av hennes romaner tryckts i inte mindre än tre tyska översättningar. Samtliga, menar hon, av undermålig kvalitet, och detsamma gäller hennes samlade verk i fransk översättning. Här nämner hon att hon sammanblandas med Fredrika Bremer som alla känner till och har läst. Emilie Flygare-Carlén, säger von Knorring, har de tyska läsarna också hört talas om, men däremot är det ingen som läst hennes böcker. Upplysningarna får nog framför allt ses mot bakgrund av von Knorrings önskan att framhålla sitt eget genomslag, och några mer omfattande undersökningar från hennes sida var det naturligtvis inte fråga om.

Också på ett konstnärligt plan framstår hon som dubbel. Vid ett par tillfällen sägs skrivandet vara en bisak eller ”lappri”, men

andra gånger framgår att hon har ambitioner på en högre nivå:

Jag tycker bäst om en obanad stråt, der jag sjelf får rödja mig väg, och skrifver dessutom aldrig i en genre, emedan den hör till modet, stundens ton, fordring &c. – eller så att säga: på publikens och tidningars kommando. (s. 166)

Här skriver hon om sig själv som nyskapande författare utan blick på läsare eller redaktörer. När det gäller reseberättelsen ser hon sig framför allt som nyskapande i relation till de reseberättelser som manliga författare åstadkommer:

Jag säger med flit ”en beskrifning öfver vårt vistande i Prag,” ty ingalunda må du vänta dig ”en beskrifning öfver Prag,” ty vill du ha en sådan – så gå till A. och B., och C. och D. etc. ”resebeskrifvande herrar” eller – till hvilken itiniraire du behagar. (s. 61)

Resebeskrivande herrar och itinerarier, det vill säga vägvisare, finns enligt von Knorring i tröttande överflöd, medan hon med sina brev alltså erbjuder något annat och annorlunda. I den här passagen framhålls inte det kvinnliga i explicita termer, men genom att hon kontrasterar sitt skrivande med ”herrarnas” är det tydligt att hon ser sig som nyskapande bland annat i egenkap av kvinna.

Vitstrumpa eller blåstrumpa?

Passager där hon förklarar och kontrasterar sin subjektiva och vardagliga infallsvinkel mot ett manligt sätt att skriva, förekommer resebrevens igenom. När hon i ett brev står i begrepp att skriva av en ovanligt tilltalande matsedel, ser hon sig föränledd att försvara tilltaget:

du skall icke tala om det eller visa det för någon menniska, ty då skrattade de, i synnerhet de der herrarne, de der snusförnumstiga och resebeskrivande, och skulle säkert säga, ryckande förfärligt på sina af vetande nedtyngda axlar: "Hörde man väl någonsin maken! Det är ju alldeles himmelskriande, att de der hvardagsdamerna [--] skrifva reseminnen och reseskizzer etc. och dessutom skriva om så ignobla ting som mat och dricka! Nej! om man åtminstone skickade ut "Blå strumpor" på resor, ty då skulle man få se på annat, (s. 26f.)

Skillnaden visar sig här inte endast vara en fråga om skillnad mellan manliga och kvinnliga författare. Till nästan samma kategori som männen visar sig nämligen blåstrumporna höra. I likhet med män är de enligt von Knorrings åsikt förnumstiga och intresserade av sådant som politik, historia, arkitektur och filosofi. Kategorin "blåstrumpa" återkommer vid flera tillfällen i reseberättelsen och då huvudsakligen i relation till von Knorrings själv i diskussioner kring vad hon vill vara och framför allt inte vill vara. I ett samtal som hon återger framstår som självklart att en bildad kvinna sätter sina tankar på papper,

men likaledes lika självklart att publicering medför att författarinnan förvandlas till blåstrumpa och därmed inte längre är en vitstrumpa eller en "dame come il faut" (s. 164f.).

Vid tiden för von Knorrings författarskap var det problematiskt för kvinnliga författare att publicera sig, till och med i fiktionen – den skrivande hjältinnan var långt ifrån okontroversiell i romanlitteraturen.³⁵ Än mer problematiskt var det förstås att i verkliga livet framträda som författare under eget namn. Samtidigt var en etablerad författarprofil något som i allt högre grad krävdes för att hävda sig på bokmarknaden. För von Knorrings del komplicerades situationen uppenbarligen ytterligare av att hon tillhörde aristokratin – att publicera sig som kvinna var inte passande, men än mindre *comme il faut* var det för en kvinna ur adelsståndet. Samtidigt står det utifrån hennes engagemang i romanernas mottagande helt klart att hon lade stor vikt vid att vara en publicerad författare. Detta framgår likaledes av hennes korrespondens och förhandlingar med olika förläggare. När det gäller reseberättelsen har jag redan visat hur von Knorrings, om än i något förtäckta ordalag, uttrycker att hon ser marknaden för den vanliga typen av reseberättelser och reseguider som mättad och ser möjligheten att som kvinnlig författare komma med något nytt och därmed utnyttja en ledig marknadsnisch.

Inkomsterna från författarskapet tycks dessutom ha varit viktiga för henne. Något akutare försörjningsbehov förelåg väl

knappast, men hon satte undan pengar till en hemgift åt dottern Ebba och hon var dessutom angelägen om att ge dottern en ekonomisk trygghet i det fall hon inte gifte sig.³⁶ Sophie von Knorring använde även en del av sina författarhonorar till utgifter inom jordbruket.

Reseberättelsen gav henne ett utmärkt tillfälle att tala om sig själv samtidigt som hon talar om annat och andra. Den gav henne möjlighet att skriva fram sig själv så som hon ville tona fram och, förstås, att marknadsföra en författarpersonlighet och säga något om sina litterära avsikter. Hon bemödar sig om att framstå som individualist – de litterära vägar som banats av män och blåstrumpor vill hon inte beträda utan endast sina egna. Det jag hon skriver fram är en för det mesta företagsam, underhållande och spirituellt författare som trots att hon kontrasterar sina texter mot manliga författares och som trots att hon låter trycka sina alster inte är någon blåstrumpa. Hon vill uppenbarligen göra sig synlig och förstådd inför sina läsare och inför en kritikerkår. Visst är det en form av marknadsföring, men det är också en fråga om en mer grundläggande vilja att träda fram och förklara sig.

Som framgår är hennes reseberättelse präglad av olika spänningar. Kanske var det inte enbart ett strategiskt grepp i tidens anda att tala nedsättande om de egna alstren och att framställa det som problematiskt att publicera sig. Ambivalensen verkar snarare oundviklig eftersom hennes eget aristokratiska vitstrumpeideal egentligen inte omfattade möjligheten att

publicera sig. Greppet att ställa breven till Augusta kan delvis ses som en lösning på problemet – breven skulle då inte ha tillkommit med tanke på publicering och sålunda åtminstone mildra konflikten mellan att publicera sig (och därmed enligt egen definition vara en blåstrumpa) och att vara en vitstrumpa.

Sophies småprat och vardagliga rapporter från resan tycks emellertid inte ha setts om fullt ut acceptabel för en allmän läsekrets i Sverige, trots tidens intresse för den dagliga tillvaron såväl hemmavid som på resa. Det var uppenbarligen kontroversiellt att i så hög grad skriva om sig själv på ett så förhållandevis trivialt sätt, utan ansatser till diskussion om personlighetsutveckling eller självförbättring – åtminstone om vi får tro Bremer och Silfverstolpe.

Förutom reseberättelsen publicerade Sophie von Knorring:

<i>Cousinerna</i>	1834
<i>Vännerna</i>	1835
<i>Axel</i>	1836
<i>Kvinnorna</i>	1836
<i>Illusionerna</i>	1836
<i>Stånds-paralleler</i>	1838
<i>Tante Lisbeths 19:e testamente</i>	1838
<i>Skizzer, Samling 1</i>	1841
<i>Torparen och hans omgivning</i>	1843
<i>Förhoppningar</i>	1843
<i>Skizzer, Samling 2</i>	1845
<i>Två fruvar</i>	1846

Noter

- 1 Johan Svedjedal, *Almqvist – berättaren på bokmarknaden: berättartekniska och litteratursociologiska studier i C.J.L. Almqvists prosafiktion kring 1840*, Diss. Uppsala 1987, s. 34.
- 2 De biografiska uppgifterna i den här artikeln är hämtade ur Barbro Nelson, *Sophie von Knorring: En svensk romanförfattarinna liv och dikt*, Stockholm 1927; Nils-Olof Wallen, *Sophie von Knorring och samhället: Studier över en svensk författarinna och hennes ställning i samtiden*, Diss. Helsingfors 1962, samt Sophie M Knorring, von, urn:sbl:11659, *Svenskt biografiskt lexikon* (art av Carl-Edvard Nattsén), hämtad 2016-02-10.
- 3 Cit. e. Wallen, Sophie von Knorring och samhället, s. 12.
- 4 Ebba Witt-Brattström, ”Hon var en kvinna i ordets hela potens” i: Elisabeth Möller Jensen (red.), *Nordisk kvinnolitteraturhistoria 2*, Höganäs 1993, s. 256.
- 5 Se exempelvis Åsa Arping, *Den anspråksfulla blygsambeten: Auktoritet och genus i 1830-talets svenska romandebatt*, Diss. Stockholm & Stehag 2002, s. 112.
- 6 Arping, *Den anspråksfulla blygsambeten*, s. 13 et passim.
- 7 [Sophie von Knorring], *Bref till hemmet*, under en sommarresa 1846, Norrköping 1847. I den här uppsatsen har jag använt mig av den e-pubfil som publicerats av Litteraturbanken. Pageeringen är densamma som i den tryckta boken. Sidhänvisningar till denna görs parentetiskt i brödtextern. I citat återges spärrad stil med kursiv. Någon forskning kring von Knorrings reseberättelse finns, såvitt jag kunnat finna, inte. Litteraturvetaren Barbro Nelson beskriver den och använder den som källa i sin biografi över von Knorring. Se t.ex. Sophie von Knorring, s. 487–492. Detsamma gäller litteraturvetaren Nils-Olof Wallen *Sophie von Knorring och samhället*. Se t.ex. s. 198.
- 8 Nelson, Sophie von Knorring, s. 487f.
- 9 För tanken om reseberättelsen som en självbiografisk genre, se Carina Lidström, *Berättare på resa: Svenska resenärers reseberättelser 1667–1829*, Stockholm 2015. Beträffande tendensen att publicera personligt hållna reseberättelser, se densamma s. 183 et passim.
- 10 Litteraturvetaren Åsa Arping har diskuterat Sophie von Knorrings anonymitet och användning av signatur; ”Hvad gör väl namnet?” *Anonymitet och varumärkesbyggande i svensk litteraturkritik 1820–1850*, Göteborg & Stockholm 2013. Se framför allt s. 105ff. Om von Knorrings signatur i samband med debuten och hennes övergång från en manlig signatur till en kvinnlig sådan, se Arping, *Den anspråksfulla blygsambeten*, kap. 3.
- 11 För ett teoretiskt förhållningssätt kring jaget i en reseberättelse med faktiska anspråk, se Lidström, *Berättare på resa*, s. 35ff.
- 12 Bo Bennich Björkman, Lars Furuland & Lars Lönnroth, ”Liberalismens tidsålder – en periodöversikt 1830–1890”, i: Lars Lönnroth & Sven Delblanc (red.), *Den svenska litteraturen III: De liberala genombrotten 1830–1890*, Stockholm 1988. Beskrivningen av den svenska litteraturhistorieskrivningen är, om inte annat anges hämtade ur Lönnroth & Delblanc, 1988.
- 13 Lönnroth & Delblanc, *Den svenska litteraturen III*, s. 10.
- 14 Madeleine Gustafsson m.fl., ”Romanens väg till Röda Rummet ca 1780–1880”, i: Lönnroth & Delblanc, *Den svenska litteraturen III*, s. 71f.
- 15 Svedjedal, *Almqvist – Berättaren på bokmarknaden*, s. 34.
- 16 Om behovet av marknadsföring, se t.ex. Arping, ”Hvad gör väl namnet?”, kap. 2 och 3.
- 17 Om pressen som tredje statsmakt se t.ex. Dag Nordmark, ”Liberalernas segertåg (1830–1858)”, i: Karl-Erik Gustafsson & Per Rydén (red.), *Den svenska pressens historia II: Åren då allting hände (1830–1897)*, Stockholm 2001, s. 42.
- 18 Arping, *Den anspråksfulla blygsambeten*, s. 25.
- 19 Reseberättelsen som genre var emellertid inte ny för henne. Femton år tidigare, det vill säga två år innan debuten med *Cousinerna*, skildrade hon i dagboksform en sommarresa runt Vättern. Den publicerades emellertid aldrig under hennes livstid, först genom litteraturvetaren Börje Räftegårds utgåva nådde den en allmän läsekrets under titeln *Resa omkring Vättern* 1832, Alingsås 1985.

- 20 Se t.ex. Susan Basnett, "Travel Writing and Gender", i: Peter Hulme & Tim Youngs, *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge 2002.
- 21 von Knorring, Resa omkring Vettern, s. 24.
- 22 Nelson, Sophie von Knorring, s. 487.
- 23 Resebreven publicerades i *Jönköpingsbladet*, en fyrsidig nyhetstidning som utkom tisdagar och torsdagar. Till största delen består åtminstone de nummer där von Knorrings resebrev publicerades av korta inrikesnyheter, troligen saxade från andra tidningar, utdrag ur brev eller korrespondensartiklar från utlandet, rapporter om brottsmål, politiska diskussioner. Den fjärde sidan består huvudsakligen av annonser och kungörelser. I varje nummer finns något slag av följetong – oftast fiktion men även resebrev eller rese-essäer. I de flesta fall publicerades dessa, i likhet med von Knorrings resebrev, under strecket. Hennes brev återfinns i följande nummer av tidningen: Nr 62 – 4/8, nr 63 – 8/8, nr 64 – 11/8, nr 72 8/9, nr 73 – 12/9, nr 74 15/9, nr 75 – 19/9, nr 76 – 22/9, nr 77 – 26/9, nr 78 – 29/9, nr 79 – 3/10, nr 80 – 6/10, nr 81 – 10/10, nr 82 – 13/10. De resebrev som publiceras följer resenärerna så långt som till Ulm den 23 augusti.
- 24 Nelson, Sophie von Knorring, s. 487.
- 25 Om växlingen av signatur i samband med *Skizzer I*, se Arping, *Den anspråksfulla blygsambeten*, s. 83.
- 26 Arping, *Den anspråksfulla blygsambeten*, s. 84f.
- 27 Nelson, Sophie von Knorring, s. 492.
- 28 Se t.ex. Stina Hansson, "Brevets väg från bunden till fri form", i: Paulina Helgeson & Anna Nordenstam (red.), *Brevkonst*, Stockholm & Stehag 2003.
- 29 Margaretha Fahlgren, *Det underordnade jaget: En studie om kvinnliga självbiografier*, Tullinge 1987; Estelle C. Jelinek, "Introduction", i: Estelle C. Jelinek (ed.), *Women's Autobiography: Essays in Criticism*, Bloomington 1994.
- 30 Nelson, Sophie von Knorring, s. 488, n2.
- 31 Just "brännvinsfrågan" tillhörde de ämnen hon ägnat en relativt ingående diskussion vid tidigare tillfällen; Wallen, *Sophie von Knorring och samhället*, s.125–133.
- 32 Arping, *Den anspråksfulla blygsambeten*, s. 112f.
- 33 Eva Borgström, "Om jag får be om ölost": *Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik*, Diss. Göteborg 1991.
- 34 Arping, *Den anspråksfulla blygsambeten*, passim.
- 35 Arping, *Den anspråksfulla blygsambeten*, kap. 7.
- 36 Nelson, Sophie von Knorring, s. 484; Wallen, *Sophie von Knorring och samhället*, s. 170.

Åke Lilliestam

– *nestor inom svensk personhistoria*

Kristina Lundgren

Åke Lilliestam har varit medlem i Personhistoriska Samfundet sedan 1962, men började skriva för *Personhistorisk Tidskrift* redan året innan. Sedan var han tidskriftens redaktör under åren 1973 till 1980, tillika sekreterare för samfundet under samma tid. Med tanke på födelseåret 1925 kan vi verkligen tala om en samfundets nestor, eller grand old man med en mer modernt klingande synonym.

Vi träffas vid en kopp kaffe på Stockholms Central innan tåget till Skövde och hemorten Hjo ska avgå. Sträckan Hjo – Stockholm tur & retur är en resa som Åke Lilliestam gör och har gjort ofta och regelbundet i takt med olika föreningsmöten, allt sedan han 1990 flyttade ”tillbaka” till faderns födelsestad, den gamla kurortsstaden där han tillbringade många sommarlov under sin ungdomstid. Samma år, 1990, belönades Hjo stad med Europa

Nostras hedersmedalj "... för det beaktansvärda bevarandet av den samlade trästaden Hjo, vilket inneburit ett bibehållande av dess särprägel och charm". Det förefaller helt kongenialt att det är i denna kulturbygd som Åke Lilliestam nu bor och verkar, efter ett långt yrkesliv i den svenska biblioteksvärlden, och inte minst som skribent. Verkförteckningen i biblioteksdata-basen Libris upptar 102 titlar, alla bibliografiska eller personhistoriska.

Uppväxten skedde dock i Malmö, med en inspirerande lektor vid Högre Allmänna Läroverket som Åke Lilliestam menar hade inflytande på hans egen framtida intresseinriktning. Allan Bergstrand, vars översättningar av Goethe och Shakespeare de flesta av oss har hemma i bokhyllan, föreslog att Åke Lilliestam skulle ägna sitt studentarbete åt Thomas Mann och hans roman *Döden i Venedig*, då ett ovanligt och aningen kontroversiellt ämne för en ung

gymnasist. Betydelsen av inspirerande och karismatiska lärare under skoltiden kan vi nog avläsa i att ett drygt tiotal av Åke Lilliestams studentkamrater träffades 2014 i Malmö för att fira 70-årsjubileet av mogenhetsexamen och den vita mösspåtagningen.

Men det var inte den närbelägna lärodomsstaden Lund utan Göteborg som lockade för vidare studier. Fadern som var grossist i manufakturbranschen hade många vänner och affärsbekanta där i industristaden, och dit flyttade Åke Lilliestam för att läsa filosofi och statsvetenskap. På kvällarna fortsatte diskussionerna på klassiska Junggrens Café och Restaurang Kometen, där studenter, konstnärer och författare ända tills för några år sedan kunnat äta och dricka för en billig penning, men tiderna förändras och även Kometen är nu förvandlad till en stjärnkrog.

Sommarloven valde Åke Lilliestam att tillbringa i en helt annan miljö, nämligen Brunnsviks folkhögskola där legendarerna Alf Ahlberg då var rektor och Gunnar Hirdman studierektor. Folkbildningens idé och pedagogik med studiecirkeln som undervisningsform intresserade honom, och några turer som cirkelledare blev det under studentåren.

Åke Lilliestams personintresse som resulterade i avhandlingen *Gustaf Steffen, samhällsteoretiker och idépolitiker*, 1960, var emellertid inte helt lätt att hantera och placera inom den tidens strikta ämnesgränser, då handledaren Gunnar Aspelin, professor i filosofi flyttade vidare till Lund. – Biografier var inte lämpliga som avhand-

Åke Lilliestam vid den vanliga kaffestunden på Stockholms central inför tågresan hem till Hjo.

lingar, tyckte Erik Lönnroth, professor i historia, och det gjorde förstås inte tematiken enklare.

Åke Lilliestam blev därför den förste att disputerade i ämnet idé- och lärdoms historia vid Göteborgs högskola, ämnet var då nära förbundet med filosofiämnet. Nu är han jubeldoktor vid Göteborgs universitet sedan 2010.

Men tillbaka till 1960-talet då det precis som i dag var ont om akademiska meritertjänster. Någon amanuens tjänst fanns inte i sikte, och Åke Lilliestam flyttade till Stockholm för att inleda en lång biblioteksbanan, först vid Riksdagsbiblioteket med fortsättning på Kungliga biblioteket (KB). Där var då en annan legendar

chef, riksbibliotekarien Uno Willers, och i honom mötte Åke Lilliestam en besläktad själ med bland mycket annat ett stort intresse för personhistoria. Uno Willers hade redan 1953 åstadkommit ett samarbetsavtal mellan KB och dåvarande Stockholms högskolas olika ämnesbibliotek. 1960 förstatligades högskolan och fick universitetsstatus, och vid det Humanistiska biblioteket arbetade Åke Lilliestam under många år, men när flyttlasset gick till Frescati i början av 1970-talet för ett samlat universitet och universitetsbibliotek i egen regi, då fick det vara nog. Mellanspel i Göteborg ledde till en befattning som biblioteksråd vid Göteborgs universitetsbibliotek 1983, med ansvar för Biomedicinska biblioteket i samma stad. Inriktningen mot medicinsk litteratur fortsatte med en avstickare till Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) och veterinärmedicin i Ultuna, innan det 1986 var dags för en återkomst till Stockholm och arbetet som överbibliotekarie vid Karolinska institutets bibliotek.

1990 inträdde pensionsdagen och paret Lilliestam flyttade till Hjo, dock icke för att njuta sitt otium. Skrivandet fortsätter. 1993 kom en bibliografi över Lars Gyllensten på uppdrag av Nobelstiftelsen, 1992 en matrikel över Kungliga Vitterhetsakademien och därtill mängder av artiklar och recensioner i framför allt PHT. Åke Lilliestam bidrar möjligen inte i alla nummer, men i de flesta med åtminstone en recension.

Det har också blivit många texter om ett specialintresse som Åke Lilliestam bestämde sig för att odla under KB-tiden.

”Man bör ha ett intresse som ingen kollega har”, anser han, med hänvisning till August Strindberg som började studera kinesiska 1877. För Åke Lilliestams del blev det balett, företrädesvis klassisk balett, men inte bara, kvällen före vårt möte har han och hans hustru bevizat premiären på Folkoperans moderna dansföreställning *Carmen moves*; en premiär som slutade i kaos då två av dansörerna kolliderade och skadade sig, men den improviserade fortsättningen var ändå intressant, tycker Åke Lilliestam. Annars är det de stora namnen inom klassisk balett som han skrivit om; Marie Taglioni, Elsa Marianne von Rosen och Ellen Rasch, med ett mångårigt engagemang i Föreningen Dansmusei Vänner.

Föreningslivet upptar en stor del av tiden för Åke Lilliestam. Tågresorna blir många för möten i Personhistoriska Samfundet, Karlfeldtsamfundet och Sällskapet Idun, Kungliga Samfundet för utgivande av handskrifter där han var medlem av redaktionsutskottet i många år, och Humanistiska Förbundet som tursamt nog har en lokalavdelning i Skövde. Och så numera Hjo hembygdsförening. Historia med tonvikt på personhistoria är och har förblivit den röda tråden i Åke Lilliestams liv och verksamhet. Han citerar med stort gillande den dagsvers som Alf Henriksson skrev för *Dagens Nyheter* 1973:

*Kollektivets historia, om den är sann,
är den tristaste läsning som tänkas kan,
ty allt roligt som hänt genom tiderna
har att göra med individerna.*

Italienvurmaren som reformerade Svenska Dagbladet

Magnus Ljunggren¹

Helmer Key (1864–1939) satt i 37 år som huvudredaktör och ansvarig utgivare för *Svenska Dagbladet*. Det är unikt. Hans yrkesliv sönderfaller på ett märkligt sätt i två delar. Han började som litteraturvetare med författardrömmar. Han var en i 90-talistkretsen, Oscar Levertins och Verner von Heidenstams vän. Han besatt imponerande kunskaper om italiensk litteratur, teater och musik. Så plötsligt, vid 32 års ålder, sadlade han om och blev tidningsman, specialist på utrikespolitik och internationell ekonomi. Han kunde fortfarande skriva i sina gamla ämnen – men hans inriktning var en annan.²

Helmer Key var äldste son till Axel Key, mångårig rektor för Karolinska institutet, den svenska patologins fader, och dennes hustru Selma Godenius, dotter till Samuel Godenius som hade förestått Gustafsbergs porslinsfabrik. Han hade en åtta år yngre

Helmer Key

bror, Einar, som skulle gå i faderns fotspår och bli en berömd kirurg, samt två yngre systrar, Thyra och Elise (som enligt tidens ordning blev hemarbetande mödrar). Två syskon dog vid spädd ålder, ytterligare en syster vid 10 och en vid 13.

Han växte upp på Kungsholmen i Stockholm (nära faderns arbetsplats på Sabbatsbergs sjukhus) men familjen flyttade så småningom till Mälartorget i Gamla stan. Somrarna tillbringades (från det att han var fem) på Villa Bråvalla i Gustafsberg på Värmdö – byggd av Johan Erik Söderlund, invändigt formgiven av Fredrik Scholander och August Malmström, benämnd efter det mytiska fornnordiska slaget.

1873 skrivs Helmer Key in vid Ladugårdslandets läroverk, föregångaren till våra dagars Östra Real, beläget på Artillerigatan på Östermalm. Han kommer här in på en latinlinje som öppnar honom för den romerska kulturen och samtidigt tycks engagera honom för det dramatiska skeendet i nuet, Italiens formning som nationalstat. Han har talang för uppsatsskrivning. Våren 1878 presterar han en kria som besvarar frågan ”Hvart vill du helst resa?” med ett otvetydigt ”Italien”. Han gör det på rimmad vers och med en alldeles förbluffande uttrycks-säkerhet för en 14-åring. Han börjar med att tala om lockelsen från Norge, Danmark, Spanien och Egypten. Sedan följer dessa rader:

<i>Mig dock Italien drager</i>	<i>Som Arnos bölja smeker</i>
<i>Till sig långt framför dem</i>	<i>Så tjugande och sval!</i>
<i>I glödbett solskens dager</i>	<i>Der Florens fagert strålar,</i>
<i>Som konstens rätta hem.</i>	<i>Ett mål för allas lof,</i>
<i>Hur mycket finns ej skåda,</i>	<i>Och äterskenet målar</i>
<i>Som dit mitt sinne drar,</i>	<i>Af Mediceers hof.</i>
<i>Om ock blott skuggor råda</i>	<i>Och slutligt landets krona</i>
<i>Afforna glansen qvar.</i>	<i>Det stolta Rom det är.</i>
<i>Hur vore ej att tråda</i>	<i>Der man såg Caesar trona,</i>
<i>Från alpens trista zon</i>	<i>Der Påven tiaren bär.</i>
<i>Dit ned, der ängar breda</i>	<i>Der hördes skalders skara</i>
<i>Sin blomsterregion!</i>	<i>I forna dagar skönt,</i>
<i>Der de Lombarder egde</i>	<i>De sjöngo toner klara</i>
<i>Ett rike, mäktigt då,</i>	<i>Dem tiden lagerkrönt.</i>
<i>De verdens öden vägde</i>	<i>Der skipade man lagar</i>
<i>Vid stränderna av Po.</i>	<i>För alla jordens folk</i>
<i>Hur skönt att sen besöka</i>	<i>I forna flydda dagar,</i>
<i>Venedig, dogens stad,</i>	<i>Då Rom var verdens tolk.</i>
<i>Och der sin kunskap öka</i>	<i>Nu vittna dess ruiner</i>
<i>Uti palatsers rad.</i>	<i>Om flyktad prakt der fanns,</i>
<i>Som snövit marmor spegla</i>	<i>Likt afionsolen skiner</i>
<i>I famnen utaf Ran,</i>	<i>Nu rikedomens glans.</i>
<i>Der de gondoler segla</i>	<i>Till sist Neapels lunder</i>
<i>Så lätt på blånad ban.</i>	<i>Och der de berg och skär</i>
<i>Hur skönt i bågen leker</i>	<i>Med alla sina under</i>
<i>Den vidtbesjungna dal</i>	<i>Min längtans vingar bär.³</i>

Den kria som Keys imponerade lärare sparade för eftervärlden säger mycket om pojkens engagemang i italiensk kultur. Han har följt landet noga på kartan. Han känner det storslagna antika arvet gå igen i nuet. Han längtar dit, med hela sin fantasi.

Helmer Key är humanist där hans far är naturvetare. Men hans intresse för Italien har nog sina beröringspunkter med Axel Keys i ungdomen brinnande skandinavism. Samma fascination för historiens återspeglningar i nuet,

samma känsla för den nationella egenarten och hävdelsen. Skillnaden är att Axel Key varmade för det egna, där sonen vill ut i världen, skaffa sig ett ”hemland” på annat håll.

Ungdomstiden

Från det östermalmska läroverket går han hösten 1878 vidare till gymnasiestudier vid Södra Latin. Här fortsätter han med uppsatsframgångar. Men han är inte så stark i språken, med överraskande lågt betyg i latin. Han kommer in i en kamratkrets som måste ha betytt mycket. Snart blir han vice sekreterare i den litterära föreningen Enighet och Vänskap. Där möter han en två år äldre gymnasist som blir hans vän: Oscar Levertin.

Nu förefaller hans intresse för teater och musikkonst ha utvecklats snabbt. Han bör ha varit en flitig besökare på Dramaten och Operan. Detta är Ibsens och det naturalistiska dramats genombrottstid, man kan ana vad detta betydde för honom. Det är också en tid av operaförnyelse där de italienska kompositörerna – framför allt Verdi – finns med i bilden.

Den unge Helmer Key har starka livsåskådningssintressen. Hans far tillhör en generation läkare som kommit att omfatta ”naturforskningen” i laboratorierna nästan som en religion. Under en rundresa bland medicinare på kontinenten mötte fadern 1872 bland annat den Ernst Haeckel som hade upphöjt naturvetenskapen till alltings förklaringsgrund och riktpunkt. Helmer förefaller ha tagit starka intryck

av faderns positivism. Han får vid något tillfälle betyget B i uppförande eftersom han visat så hög frånvaro vid skolans morgonböner.

1882 avlägger han studentexamen. Ämnet han väljer för sin studentuppsats är typiskt: ”De geografiska upptäckterna vid nya tidens början”. Här uppehåller han sig inte minst vid Columbus erövring av Amerika.⁴ Han är själv en resenär i vardande. Han vill se världen, upptäcka nytt, stilla sin nyfikenhet. I förstone är blicken naturligtvis riktad mot Italien. Han inleder nu studier i framför allt litteraturhistoria vid Uppsala universitet.

Helmer Keys ingifte morbror, oftalmologiprofessorn Carl Jacob Rossander, är en resenär som han bör ha dragits till. Rossanders dotter Emmy Rossander (blivande barnboks-författarinna) är ett år yngre än han själv. Till denna kusin förefaller han stå i ett vänskapligt mentorsförhållande. Sommaren 1885 skriver han från Brävalla ett långt essäliknande brev till henne där han söker ge svar på grundläggande existentiella frågor och samtidigt – mot bakgrund av att hon faktiskt befinner sig i det Milano som han själv uppenbarligen redan känner rätt väl – lägger ut texten om Italiens nya litteratur.

I brevet ställer han buddhism och kristendom mot varandra. Det framgår att buddhismen nog står honom närmare. Han driver tesen att människans ångest inför utslocknandet leder henne in i religionen. Tron på den personliga odödligheten är bara en saga, de religiösa doktrinerna hjälper oss att komma till rätta med

denna obönhörliga insikt. Livet är smärta. Den gudomliga förvisningen är mot den bakgrunden, menar han, alltid pessimistisk. Buddhismen står för en teoretisk pessimism: vi slutar i Nirvana. Kristendomen lanserar gentemot detta en praktisk pessimism. Det är svårt att veta exakt vem Kristus var eftersom det i beskrivningarna av honom finns så många historiska "tillsatser". Talet om underverk och uppståndelse är senare tiders pålagringar. Kristus pessimism tar sig uttryck i hans tal om ett uppgående i Gud som människans slutmål. Det är kanske inte så långt från Nirvana. Det framgår att unge Helmer har läst den store pessimisten Schopenhauer – som han citerar – men också den nya historiserande 1800-talsteologin. Vad han skriver kan kännas radikalt och framsynt: "för att vara en sedlig människa behöver jag hvarken religion eller filosofi, för att vara lycklig likaledes ingendera".

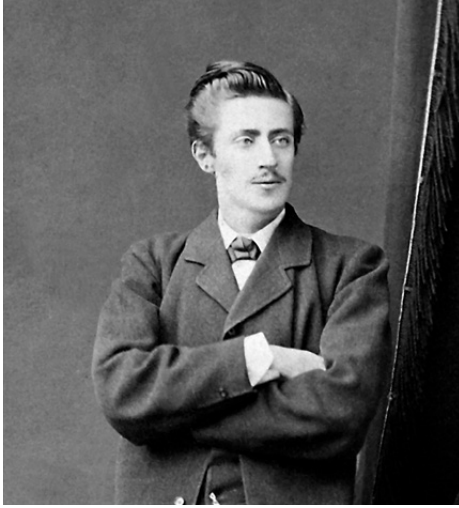
Vad man möjligen frapperas av är att han nästan ingenting har att säga om vare sig etik eller emotioner. Kusinen har frågat honom om "kärlek och vänskap" – han tycker att kommentarerna till dessa båda begrepp kan anstå till senare. Kanske avslöjar detta en viss kyla i hans karaktär som ska ge sig till känna på flera sätt i hans kommande karriär.

Om den italienska litteraturen skriver Helmer Key att framtiden tillhör de så kallade veristerna. Han betonar att de flesta av de stora talangerna nu tillhör deras krets. Det är Giovanni Verga som står bakom verismen, en ny realism i takt med tiden, på nationell grund. Han är ännu

inte bekant med Vergas prosa men han har ögonen på dennes teaterkonst, inte minst den egna novell dramatiseringen *Chevalerie rustique*. Vid Vergas sida finns Giuseppe Giacosa, den skarpögde materialistiskt inställda dramatikern, och Giosuè Carducci, den "snillrike" poeten som – på klassicistiskt maner – besjunger Satan som en Lucifer, naturvetenskapens ljusbringare.⁵

1886 avlägger Helmer Key en fil. kand-examen i humaniora. Han fortsätter med högre studier. I förening med dessa förfaller han ha inlett resandet till Italien, inte minst till dess norra, lombardiska delar där litteraturen har sitt centrum.

1889 presenterar han i en längre uppsats i Ny Svensk tidskrift det enade Italiens poetiska samlingsgestalt Giosuè Carducci.⁶ Året efter fortsätter han med en essä om den store romantikern Giacomo Leopardi i *Nordisk Tidskrift*.⁷ Vårvintern 1890 besöker han Milano och knyter viktiga författarkontakter. Resan resulterar i en intensifierad produktivitet vid hemkomsten. Han publicerar nu i *Stockholms Dagblad* ett längre poem, *Pingst*, av Alessandro Manzoni (som han skriver avhandling om) på svenska.⁸ Samtidigt har han, inför Stockholmspremiären, snabböversatt librettot (av Targioni Tozzetti och Menasci) till Pietro Mascagnis bara halvtannat år gamla succéopera på Vergas *Cavalleria Rusticana*, alltså omnämnd i brevet till Emmy, här kallad *På Sicilien*.⁹ Han står nu också för försvenskningen av Arrigo Boitos libretto till Giuseppe Verdis opera *Otello*.

Verner von Heidenstam vid 20 års ålder.

Tidig Italienresenär

Man kan nog våga gissningen att Key redan på plats i Milano har hunnit bekanta sig personligen med Verga, Mascagni och Boito som tillhör kulturkoterierna i staden. Giacosa – som snart ska bli de stora Puccinioperornas oöverträffade librettist – har han bevisligen träffat. Han brevväxlar redan med denne och översätter två av hans pjäser på vers: *Kärlekens triumf* som sätts upp på Dramaten 1891 och *Stulen lycka* som går upp 1892.¹⁰

Men han nöjer sig inte med detta. Han vill skapa eget, göra gemensam sak med de unga författarna som nu bryter mark. Han skriver ett versdrama på ett inte minst genom Dante (och Boccaccio) välkänt medeltidstema: *Francesca da Rimini*.¹¹ Här spinner han på sägnen om Francescas skenäktenskap någon gång runt 1275 som skulle ha framtvingsats av familjepolitiska

hänsyn och lett till ett dubbelt knivmord, begånget av hennes kärlekspartner. Det lustiga är att det tillkommer parallellt med en opera, *Helvig*, som återigen har en kvinna i centrum, nu dock förankrad i svensk historia, i Skara, vid just samma tid – ”slutet av 1270-talet”.¹² Det rör sig åter om politik på hög nivå: Helvig från Holstein var Magnus Ladulås hustru. För tonsättningen av *Helvig* står den göteborgska musikpersonligheten Karl Valentin. Key lyckas tyvärr inte få någondera verket uppfört.

Parallellt med detta fortskrider avhandlingsarbetet. Han skriver en monografi om denne Manzoni, den romantiske poeten som kom att bli den moderna prosans portalfigur, författaren till den mest omtalade av italienska romaner: *De trolovade* från 1825-26. Det är ingenting överraskande med detta. Manzoni spelade med sina konstnärliga kvaliteter en central roll vid det nationella enhetsskapandet. Han anpassade (i en omarbetning 1840) sitt regionalt färgade språk till toskanska och bidrog till att ge slutgiltig struktur åt ett modernt italienskt skriftspråk. Han står för allt det nya.

Våren 1894 blir Helmer Key fil. lic. Kort därefter försvarar han sin doktorsavhandling om Manzoni. Hans opponent är ingen mindre än vännen Oscar Levertin, redan stabilt etablerad på den litterära parnassen. Man kan föreställa sig att det blev en både elegant och förhållandevis avspänd disputationssakt, ett samtal mellan två vänner. Men möjligen inte i linje med dagens syn på jäv.

Vad Helmer Key särskilt framhäver hos Manzoni är hans samlade betydelse som karaktärstecknare, tidsskildrare och språkreformator. Hans engagerande kärleksskildring är på samma gång ett patriotiskt manifest. Key ställer romanen i nivå med Boccaccios *Decamerone*. Här möter – exceptionellt tidigt – ett realistiskt innehåll, en naken historisk 1600-talsverklighet. Det är Manzonis storhet att med moderna stilmedel ha förmått gestalta detta.¹³

Efter sin disputation, sommaren 1894, far Key på en längre studievistelse i Norditalien varom han bland annat berättar i ett par artiklar om den samtida italienska litteraturen i *Ord & Bild* två år senare. Han möter på konstnärscaféerna i Milano – framför allt Cova (beläget mittemot La Scala i hörnet av Via Alessandro Manzoni) – de namn han ett knappt decennium tidigare lyft fram i brevet till kusinen. Här ges ”ännu mera intryck af kottierier än t.ex. hotel Rydberg i Stockholm supédags”.¹⁴ Ett par porträtt av hans hand:

Den gamle mannen med den nästan alltför elegant skurna profilen af sydländsk typ är den italienska realismens berömde fader Giovanni Verga. Han förefaller tillbakadragen, blyg, ja nästan försagd. Det hvilar öfver ansiktet liksom en skugga af dämpadt svärmod. Ögonen lysa af godhet men hafva något oroligt frågande, liksom om han ville riktigt utforska den, med hvilken han talar, på samma gång som de uttrycka något af den världskloka misstro mot andra, som rika erfarenheter och många misräkningar i lifvet lätt alstra. Han yttrar sig dessutom

icke mycket, ehuru någon gång med kraft, när det gäller att försvara en mening, som ligger honom om hjärtat.¹⁵

Den unge, skägglöse mannen med de stora spelande ögonen, de rörliga anletsdragen, där det minsta intryck tyckes liksom ögonblickligen afspegla sig i minspelet, med den hvita västen, med lorgnett med guldkedja omkring halsen och med händerna prydda utaf allt för många diamanter, är den elegantaste, den mest firade af alla italienska musici, damernas älskling, Pietro Mascagni.¹⁶

Det framgår att han (utöver den tystlåtna Verga) haft omfattande samtal med flera av de italienska kollegerna. Någon hade han frågat – i samband med långa promenader – om det inte blev för mycket, om diskussionerna inte var tröttande, och fått svaret: ”Tror ni att man arbetar i Milano! Med detta döfvande buller på gatorna öfverallt! Med alla dessa teatrar, fester och bråk! Jag arbetar alltid på landet.”¹⁷

Key är snart färdig med en ny pjäs: *Offrad*, efterhand omdöpt till *Artister*. Den antas av den inflytelserike teaterchefen Albert Ranft och får sin premiär på Vasan i Stockholm i december 1895.¹⁸ Den här gången har han sökt upp ett mer lättsinnigt ämne: den moderna konstnärbohemerna. En ung sängerska med en rad friare – av vilka två spelas av Tore Svennberg och Anders de Wahl – vacklar i sina val tills hon till slut tar en friherrlig bankir till äkta make. Kritiken är inte nådig: pjäsen befinns vara både handlingsfattig och psykologiskt grund.¹⁹ Den läggs ner efter bara fem föreställningar.

Någonting händer nu. Key ger upp sina författardrömmar samtidigt som han lämnar det akademiska. Han är på väg in i sin nya karriär som tidningsledare.

Men han hinner publicera en större artikel om "Björnstjerne Björnson och den sociala frågan" och – framför allt – sina båda utomordentliga essäer om Italiens samtidslitteratur i *Ord & Bild*.²⁰

Vad han trycker på i essäerna är att prosa dominerar över poesin. Teaterns viktigaste uttryck kommer till stånd på musikscenen. Litteraturen speglar i ovanligt hög grad samhället. Och realismen är det segrande formspråket, nära förbundet med Italiens enande och därtill med naturvetenskapens snabba utveckling, materialismens och positivismens stora genomslag, den nya fysiologin och psykologin.²¹

Funderingar på tidningsliv

Vad är det som har inträffat? Vad är det han syftar till? Hans skönlitterära författarskap har alltså kapsejsat. Hans akademiska framtidsutsikter är, trots docenturen, oklara. Han har ju alltid längtat ut i världen. Det var ingen händelse att studentuppsatsen kretsade kring Columbus. Han är en extrovert, en erövrare. Det händer nu så mycket i tiden. Det moderna står inför sitt genombrott: rösträtt, demokrati, forcerad industrialisering, ny teknik. Han anar en ny publik med nya behov. Han vill helt enkelt vara med. Och hans vänkrets bland författarna finns där ju också med besläktade tankar – trots att 1890-talet stått för idyllism och nationalkänsla.

Det börjar så här. Redan 1894, efter disputationen, har Key börjat fundera kring tidningsbanan. Två år senare är han i full gång. Göteborgsmecenaten Oscar Dickson erbjuder honom att bli chefredaktör för Göteborgs-Posten som har blivit allmer stelt konservativ och behöver en uppryckning. Key far ner till Göteborg och sonderar. Uppgiften blir, menar han, att "driva" GP radikalt "åt vänster", med reformbejakande och öppenhet för det nya.²² Han vill till varje pris ha den några år äldre Simon Brandell med sig. De båda har följts åt, Brandell skriver ännu på en avhandling i Uppsala – sedan vill han också pröva på tidningsyrket. Hans politiska kunnande är stort, Key behöver honom och ser honom nästan som en frälsargestalt. Han tänker sig också författarvänner i redaktionen: Levertin, Tor Hedberg och Hjalmar Söderberg. Men ingenting kommer ut av detta. Sökandet fortsätter.

Planerna är stora: det gäller att skapa ett organ för nya, reformvänliga tankar för att med dess hjälp så småningom lägga grunden till "ett nytt liberalt intelligensparti".²³ Snart har Key Verner von Heidenstam med sig. Heidenstam har egna avancerade tidningsplaner. Han behöver en frontfigur som är förfaren både inom litteratur och ekonomi. Han är nu nygift (Key är med vid det beramade bröllopet på Blå Jungfrun sommaren 1896 med författare och konstnärer som gäster), har gått in i en ny dynamisk livsfas och hungrar efter en stor Uppgift. Han tänker sig att han ska bli en hel generations talesman, med hjälp av ett utpräglat "intelligensblad".²⁴ Det ska, med

Keys ord, bli en "europeiskt anlagd tidning", med tydliga utländska förebilder.²⁵ Den ska vara öppen och frisinnad. Den ska ge mer rum än äldre press åt kultur och idédebatt men också vara – vilket är viktigt för Heidenstam – nationell och försvarssinnad. Heidenstam ska – via Key, så är tanken – styra Sverige in i en hägrande framtid.

Ett tag sneglar man mot *Aftonbladet*, sedan mot *Dagens Nyheter*, till slut kommer det nedgångna, 13 år gamla *Svenska Dagbladet* i blickfånget. Och snart är erövringen ett faktum. Ernest Thiel (med sin närhet till litteraturen och de nya idéerna)

träder till som en närmast idealisk finansier och Levertin, Hedberg och Söderberg kontrakteras, liksom Simon Brandell. Allt går undan på några vårmånader 1897. Det är mycket möjligt att Heidenstam tänker sig den oprövade litteraturoktorn som en lösning på relativt kort sikt men det blir inte så eftersom Key snabbt växer in i rollen, visar prov på goda ledaregenskaper och en speciell talang för att satsa på rätt medarbetare. I själva verket blir inte det journalistiska Keys huvuduppgift utan det ekonomisk-administrativa. Manzoni-experten har en ovanlig bredd i sin intellektuella utrustning. Under de första åren

Helmer Key med Svenska Dagbladets "kulturduvor":
Heidenstam, Levertin, Tor Hedberg.

(Teckning av E. Forsström)

går tidningen igenom två allvarliga ekonomiska kriser men Key lyckas reda ut dem. Den andra krisen får till följd att konsul Emil Broms (rik på norrländska gruvor) ersätter Thiel som generös finansär.

Redaktör på nya Svenska Dagbladet

Den 2 maj 1897 utkommer *Svenska Dagbladet* i ny skepnad med sitt första nummer. Det är mycket symboliskt. Precis samma dag öppnas Stockholmsutställningen (där tidningen får en egen sektion) som en manifestation av hela modernitetstanken och den industriella revolutionen. Den som har det yttersta ansvaret för utställningen är Thiels bror Arthur. I en programartikel av Key talas om vikten av både estetiskt engagemang och reformsinne i det nya liberala organet.²⁶ Levertin står här för en artikel av streckarkaraktär om August Strindberg. Brandell talar sig varm för höjda anslag till författare. Söderberg får en egen kolumn. Nationalekonomen Gustav Cassel är värvad till ledaravdelningen, Erik Rinman har blivit chef för nyhetsbevakningen. I tidningsstyrelsen sitter dessutom pappa Axel Key. Det kunde knappast se bättre ut.

Heidenstam, styrelsemedlem, är fri skribent i tidningen. Det tar en tid innan han kommer igång. Några av hans bidrag blir efterhand extremt uppmärksammade. Hösten 1897 publicerar han sin artikel "Om patriotismen" som pläderar för mer av nationell självkänsla i Sverige.²⁷ Här får han en betydelsefull drabant i historieprofessorn Harald Hjärne som också knyts till

tidningen. I "Våra tidningar" går han kort därefter hårt åt journalistkåren samlad till internationell kongress i Stockholm, "ett andens tattarfölje från Europas fyra hörn".²⁸ Det betyder att en viss dom också faller över *Svenska Dagbladet*. Han klagar på skvaller och långt gången lättsamhet i spalterna – det kan fattas som en känga åt tidningens återkommande kåsör Hjalmar Söderberg.

1899 trycker *Svenska Dagbladet* Heidenstams diktcykel *Ett folk* som bland annat rymmer avsnittet "Medborgarsång" med de bekanta raderna om den eftersträvansvärda medborgarrätten som ännu beklagligtvis "heter pengar".²⁹ Vid samma tid tar Heidenstam och tidningen kraftfull ställning för Alfred Dreyfus i samband med den andra judofoba franska skådeprocessen mot denne.³⁰

Heidenstam har för eftervärlden namn om sig att ha varit konservativ, på 1930-talet rentav med vissa bruna inslag. Det är inte hela sanningen. Under *Svenska Dagbladets* tidiga år driver han en vänsterlinje. Den ger alltså också utrymme för en nationalism som han ännu vid unionskrisen – med ett närmast pacifistiskt sinnelag – håller i strama tyglar. Det gäller likaså hans milda hållning under första världskriget. Men Strindbergsfejden (och den efterföljande försvarsdebatten) driver honom tyvärr till storsvenska förlöpningar i *Svenska Dagbladets* spalter som för alltid har fläckt hans rykte. Allmänt kommer naturligtvis *Svenska Dagbladet* efterhand att närma sig konservativa ståndpunkter.

Lyckad tidningschef

Något märkligt är att Key – mitt i det trots svackor framgångsrika uppbygget av tidningen – vid själva sekelskiftet har tid att spana långt bort mot Asien. Han författar då en uppsats med titeln ”Kina och dess kommersiella framtid”, om den kinesiska ekonomins nya roll i världshandeln. Han tänker sig här inte minst nya marknader för svenska varor.

1901 gifter sig Key med den 20-åriga konsulsdottern Märta Börjesson. Hon kommer så småningom att bli mor till tre döttrar och väsentligen ägna sig åt konsthantverk.

Han är nu en skribent som inriktar sig alltmer mot världsekonomi och storpolitik – vilket inte hindrar att han fortsätter att signera artiklar i kulturämnen. Framför allt är han alltså en lyckosam tidningschef. Han vet att, när tidningen växer, inhandla nya sättmaskiner och ny tryckpress. Han ser förtänksamt till att bredda innehållet, skapa mer rum för reportage och kulturmaterial, lägga till mode och sport; ety så vinnas nya läsare. Efterhand anställer han nya lovande skribenter, som 1901 den 24-åriga Gustaf Stridsberg (lika duglig som kulturkommentator och politisk analytiker) och 1903 den blott 19-åriga Lunda-studenten och poeten Anders Österling.³¹

Det kan ha sitt intresse att notera vad Österling i sina memoarer (*Minnets vägar*) har att säga om sin huvudredaktör. Han kallar Key ”urban” och ordar om ”den kulturella nimbus, som tillkom tidningens första grundare, de berömda 90-talisternas kamrat, den man som vid flera hotande

tillfällen lyckats hålla företaget finansiellt flytande”. Denne möter den nyanställda med ”förströdd välvilja”. Hans huvudinressen tycks ynglingen vara ”opera, kapplopningshästar och börsspekulation – ett dyrbart levnadssätt”.³² Det är lite av samma egenskaper som så småningom kommer att utmärka ”Dr Doncker” i Söderbergs roman *Den allvarsamma leken* (1912), med Key som tydlig förebild. Österlings porträtt antyder vissa personlighetsdrag som verkar ha förstärkts i takt med de tilltagande framgångarna: en mondänitet och distans.

Tidningen blir konservativ

1904 inträffar något anmärkningsvärt. Helmer Key finner sig föranlåten att refusera August Strindberg. Denne har skickat in tre politiskt färgade artiklar, varav en – om Finlands förhållande till Ryssland – bedöms som särskilt ömtålig (trots att Key samtycker med dess tendens).³³

Svenska Dagbladet tar alltså moderat, icke-nationalistisk ställning när Norge frigör sig 1905. Det smärtar men är nödvändigt, som det heter i tidningens återkommande kommentarer.

Oscar Levertin meningslösa död genom en olyckshändelse 1906 kommer som ett hårt slag. Hans lysande litteraturrecensioner har bidragit starkt till tidningens profil. Litteraturprofessorn Fredrik Böök efterträder honom. Han blir kvar under lång tid – med undantag för åren 1917–1920: en tongivande kritiker med en omvitnat stor makt (som för vissa unga diktare kan få rent destruktiva effekter).

Runt 1908 tar Key en drygt ettårig arbetspaus. Kanske behöver han besinna sig. Han ägnar sig bland annat åt börsspekulationer i London. Rykten är snart i omlopp att han ska byta spår igen och bli ny operachef i Stockholm. Det hela stannar vid att han inrättar sig som ledamot i Operastyrelsen för fem år framåt.

Den store ryske koreografen Michail Fokin arbetar i Stockholm 1913–1914 med baletter som sätts upp med svenska dansare på Operan. Det är mycket uppskattat. Fokin blir en sann Sverigevän men också en personlig vän till Helmer Key. Han och hans hustru Vera – vars solonummer han koreograferar – ska återkomma i flera omgångar innan han 1925 far iväg till USA och inleder en ny fas i sin karriär. Vid något tillfälle bor paret, landsflyktigt från Sovjetunionen, hos Keys.

Så kommer världskriget. Key håller sig hela tiden uppdaterad, som framgår av hans dagboksanteckningar. Han ser inte minst till att få regelbundna diplomatiska Petrogradrapporter. De kan röra sig om mycket – också om den ökände Rasputins ångbad med kvinnor. Bakgrunden är att han sonderar möjligheterna för förhandlingar om separatfred mellan Tyskland och Ryssland – ett faktum som dock knappast framgår av tidningens (mycket tyskvänliga) ledare. Hans nätverk, hans omfattande kontakter inom industri och politik är honom nu till stor hjälp. Han konfererar regelbundet med det tyska sändebudet Lucius von Stuedten.

1916 sammanträffar Key i Stockholm med svenskryssen Georg Harteveid, en

man med omfattande musikintressen, kommen direkt från Petrograd. Hans far är kompositör och har tonsatt *Carolus Rex*. Nu refererar denne Harteveid junior till politiska samtal med Maksim Gorkij kring Rysslands eventuella fredsvilja. Detta är betydelsefull information för Key.³⁴

Men han hinner också med annat. 1916 ger han ut en rejäl monografi om A. O. Wallenberg, grundaren av den stora finansdynasti.³⁵ Samma år bildar han tillsammans med tre vänner ett bolag som satsar på en ny bensinpump. Initialerna i deras efternamn ger sitt namn åt företaget: MACK. K:et i denna akronym står alltså för Key, den första pumpen öppnas under hösten i Stockholmsförorten Midsommarkransen. Så kommer hans efternamnsinital att ingå i ett modernt svenskt ord.

När kriget närmar sig slutet är det som om Key som skribent återknyter till sina kulturella intressen. Just vid denna tid sitter han i tre år som ordförande i Publicistklubben. Här handhar han viktiga publicitetsfrågor som inte minst rör den nybildade Pressens opinionsnämnd.

Nyskapande tidningschef och produktiv författare

Den första institutionaliserade ”streckaren” inflyter i tidningen på initiativ av Key den 17 oktober 1918. Den norske professorn Gerhard Gran skriver här lärt och essäistiskt om ”Ibsens sista dagar”. Key har från första stund burit med sig ett Ibsen-intresse. Valet av första streckarämne vill väl

också visa på teaterns centrala betydelse för tidningens kulturbevakning. Ordet "streckare" har i och för sig använts på redaktionen redan från start. I det fortsatta kommer stora kulturpersonligheter att breda ut sig här: Anders Österling, Fredrik Böök, (Keys femmanning) Ellen Key, Henrik Schück, Per Hallström, Ragnar Josephson.

Streckaren framstår som ett slags bildningsreservoar. Dess uppgift är att göra avancerad, ofta akademisk kunskap – gärna spirituellt – lättillgänglig.

Samma år ger Key ut en monografi om en just avliden italiensk kompositör och författare han alltid satt högt: *Arrigo Boito: liv och kvarlåtenskap*.³⁶ 1896 har han kommenterat Boito i *Ord & Bild*. Han har mött honom i en restaurangträdgård i Milano i samspråk med Giuseppe Giacosa – "i varje åtbörd förnäm", "smart och behärskad". Det verkligt nyskapande hos Boito är, visar Key, försöken till en musikdramatisk genre där de olika konstarterna möts. Till detta kommer hans suveräna libretton till några av Verdis operor.³⁷

Dessa tankar återkommer i ett antal debattartiklar i *Svenska Dagbladet* i februari 1919 som tar fasta på att den svenska operaregin måste förnyas i just Boitos anda. Artiklarna som ger upphov till en livlig debatt samlas i en volym med titeln *Modern operaregi*³⁸ som Key ger ut parallellt med Verdis *Macbeth* i översättning och bearbetning.³⁹ Han är alltså fortfarande verksam som musiksribent och operahabitué. "Habitué" är för resten en pseudonym han emellanåt använder i tidningen.

Giuseppe Giacosa

Nu söker Key nya medarbetare. En stöttepelare som politisk kommentator blir under en tioårsperiod historieprofessorn Nils Ahnlund. Några år senare knyts Otto Järte för lång tid framöver till ledaravdelningen.⁴⁰

1919 värvas till tidningens teateravdelning den unge Pär Lagerkvist. Han ger under året ut *Ordkonst och bildkonst*. I sin mycket provokativa kritik pläderar han i anslutning till detta manifest, i världskrigets spår, för expressionism, mot realism. Det föder en debatt där också Key själv medverkar. Lagerkvist lägger dock ner pennan efter ett halvårs intensiva utmaningar.

Ända sedan sekelbörjan har Key företagit årliga utlandsresor. Snart gästar han

USA, en länge emotsedd dröm, kanske ända sedan han skrev sin studentuppsats med Columbus i centrum. Resultatet blir *En Amerikaresa 1920* – en introduktion i amerikansk kultur och ekonomi.⁴¹

Skrifter som *Ekonomisk återuppbyggnad och koloniseringspolitik* (1922)⁴² och *Rekonstruktionspolitikens bankrutt och kolonialpolitiken* (1923)⁴³ följer. Den senare översätts snabbt till både tyska och engelska. Temat är kolonisation och emigration som vägar ut ur akuta europeiska ekonomiska problem.

Emigrationsproblemet och de transoceana kontinenternas köpkraft kommer ut 1924⁴⁴ och *Ny kolonialpolitik* 1926.⁴⁵ Emigrationen vill Key här se som fullständigt naturlig – och gagnarrik. Den latinamerikanska kontinenten finner han passa särskilt bra för utvandringsrörelser. Han befinner sig på kollisionskurs med en tidigare förhärskande konservativ uppfattning om emigrationen som nationell utarmning – så framställdes den i Gustav Sundbärgs stora utredning 1913. Key reagerar mycket skarpt mot aktuella förslag om införande av kvotlagar mot utvandring.

Han sticker emellan med en översättning av favoriten Boitos opera *Nero*. Den får premiär på Stockholmsoperan 1926, två år efter det första framförandet på La Scala i Milano.⁴⁶

Keys stora finansiella kontaktnät är ägnat att stärka *Svenska Dagbladets* ställning. I mitten av 1920-talet har han planer på att förlägga ägarintresset i tidningen till en stiftelse. I augusti 1927 överflyttas i stället *Svenska Dagbladets* aktiemajoritet till ett

av Ivar Kreugers företag, Permanens.

Så far han till Centralamerika och besöker Kuba och Guatemala. Resultatet blir reseboken *Kaffe, socker och bananer* 1928 – så populär att den 1934 föreligger i en sjätte upplaga.⁴⁷ Han vill se fler europeiska – inte minst svenska – insatser härnere.

Artikelsamlingen *Världskoncentrationen kring Stilla Havet* kommer 1932⁴⁸ och *De vitas världsproblem och Japan* 1934.⁴⁹ Åter vänder han alltså blicken mot Asien. Detta blir hans sista böcker.

Svenska Dagbladets politiske kommentator Gustaf Stridsberg är 1933, vid Hitlers *Machtübernahme*, glasklar i sitt förhållande till nazismen. Här står nu *Svenska Dagbladet* för andra och mer djupgående insikter än mycken övrig borgerlig press. Det är värt att minnas: konservatismen tillåts aldrig slå över i ytterligheter.⁵⁰

Livet efter tidningen

Så tvingas Key 1934 lämna sin post. Det är en direkt följd av Kreugerkraschen och hans och tidningens starka band med Ivar Kreuger. Dennes bror Torsten Kreuger inleder 1935 en process mot Key och andra. Key väljer i det läget överraskande att ställa sig på Kreugersidan. Med detta gör han sig till föremål för fortsatt stark kritik.

Under de sista åren av sitt liv är han direktör för bolaget International Service som ger ekonomisk information till banker och andra institutioner.

1939 tas Key in på Mössebergs sanatorium i Västergötland. Här möter han i två omgångar Stalins ambassadräs Aleksandra

Kollontaj. De båda finner att de – från var sin kant – möts i en rad gemensamma erfarenheter, bortsett från den personliga och politiska besvikelse och depression båda lever med. De uppvisar en besläktad intressebredd, de har ett engagemang i allt från världsekonomi till teater. Hon är 67, han 75. Båda är ensamma; Keys äktenskap har för länge sedan gått i stå. Tycke uppstår. Så inträffar den tragiska epilogen. En dag segnar Helmer Key plötsligt ner och dör. ”Mina romanser slutar visst alltid olyckligt”, konstaterar Kollontaj.⁵¹

Keys jordfästning i Engelbrektskyrkan i Stockholm är föga besökt. Hans tid är helt enkelt ute, han har fallit i glömska. Han begravs på Norra kyrkogården. Nu är det krig ute i Europa igen. Men hans verk, *Svenska Dagbladet*, lever vidare och kommer nu att ledas av en stiftelse, en idé som han alltså själv lanserat. Det kan verka som om det är just hans död som möjliggör detta, eftersom vissa fordringar som Torsten Kreuger (motståndare till stiftelse tanken) sedan kraschen haft på honom plötsligt bortfaller.

Helmer Key får uppleva både framgång och fall. Hans del i skapandet av det moderna Sverige kan aldrig förnekas eller förringas.

Noter

- 1 Författaren är Helmer Keys systerson.
- 2 För en kort substantiell levnadsbeskrivning med bibliografi - se Leif Gidlöfs artikel om Helmer Key i *Svenskt Biografiskt Lexikon*, bd 21, Stockholm 1975-77, s. 98-102.
- 3 Kriatexten avskriven av läraren Oskar Lagerström och sedermera vidarebefordrad till Helmer Keys dotter Marianne Dahl. Jag vill ta tillfället i akt att tacka Marianne Dahls son Gustaf, arkitekt SAR, för stimulerande samtal och ovärderligt bistånd i arkivarbetet.
- 4 Stockholms Stadsarkiv, F 2 A (Södra Latinläroverket, studentskrivningar).
- 5 Brev till Emmy Rossander, gift Åbom, av den 7 september 1885 (Helmer Keys arkivfond, Musik- och teaterbiblioteket, Gäddviken, Nacka).
- 6 Giosuè Carducci, *Ny Svensk tidskrift* 1888, s. 553-578.
- 7 H. Key, Giacomo Leopardi, *Nordisk Tidskrift* 1889, s. 345-365.
- 8 *Stockholms Dagblad* den 25 maj 1890.
- 9 G. Targioni Tozzetti, G. Menasci/P. Mascagni, *På Sicilien = Cavalleria rusticana. Opera i en akt*, Stockholm 1890. (Premiären inträffade den 11 december.)
- 10 G. Giacosa, *Kärlekens triumf. Dramatisk legend i två akter på vers*, Stockholm 1891.
- 11 *Francesca da Rimini. Skådespel på vers i fyra akter*, Stockholm 1893.
- 12 H. Key, *Helwig. Opera i tre akter* (Helmer Keys arkivfond, Musik- och teaterbiblioteket, Gäddviken, Nacka).
- 13 H. Key, *Alessandro Manzoni. Litteraturhistorisk studie*, Stockholm 1894.
- 14 H. Key, Det moderna Italiens författare. Lyriken. Det litterära lifvet i Italien, *Ord & Bild* 1896, s. 570.
- 15 *Ibid.*, s. 571.
- 16 *Ibid.*, s. 570.
- 17 *Ibid.*
- 18 H. Key, *Artister. Skådespel i fyra akter*, Stockholm 1895. (Först utgiven under titeln *Offrad*, upplagan senare indragen.)
- 19 L. L-d (=Leon Ljunglund) avfärdar exempelvis *Artister* i en recension i Svenska Dagbladet den 10 december 1895 som ett espriberövat ”dramatiskt mischmasch”. I *Aftonbladets* anmälan samma dag talas det om en ”ensidighet

- och tröstlöshet i karaktärsteckningen” som gör hela föreställningen ”plägsam”.
- 20 H. Key, Björnstjerne Björnson och den sociala frågan, *Ord & Bild* 1896, s. 324–331.
 - 21 H. Key, Det moderna Italiens författare. Prosalitteraturen, *Ord & Bild* 1886, s. 509–522. Det moderna Italiens författare. Lyriken. Det litterära livet i Italien, *Ord & Bild* 1886, s. 565–573.
 - 22 Brev till Simon Brandell av den 30 april 1896 (Riksarkivet, Helmer Keys fond).
 - 23 Brev till Simon Brandell av den 29 januari 1897 (ibid.).
 - 24 Brev till Claes Lagergren, citerat i: Fredrik Böök, *Verner von Heidenstam*, Stockholm 1946, s. 126.
 - 25 Brev till Simon Brandell av den 3 maj 1896 (Riksarkivet, Helmer Keys fond).
 - 26 *Svenska Dagbladet* den 2 maj 1897. Se också Keys historiska skiss Med tidningen genom tiderna i *Svenska Dagbladet* den 14 december 1934.
 - 27 V. von Heidenstam, Om patriotismen, *Svenska Dagbladet* den 13 september 1897.
 - 28 V. von Heidenstam, Våra tidningar, *Svenska Dagbladet* den 23 oktober 1897.
 - 29 V. von Heidenstam, Ett folk, *Svenska Dagbladet* den 22 september 1899.
 - 30 V. von Heidenstam, Den nionde september (dikt), *Svenska Dagbladet* den 10 september 1899.
 - 31 För en samlad värdering av det nya *Svenska Dagbladets* framryckning under Key se Ivar Anderson, *Svenska Dagbladets historia*, bd 1, 1884–1940, Stockholm 1960. Se också R. Andersson, *Svenska Dagbladet och det politiska livet 1897–1918*, Stockholm 1952.
 - 32 A. Österling, *Minnets vägar*, Stockholm 1967, s. 196.
 - 33 Två brev till August Strindberg av den 19 och 21 september 1904 Helmer Keys fond, Kungliga Bibliotekets handskriftsarkiv, Key säger sig ”i det hela” dela Strindbergs uppfattning – men ämnet är alltså för känsligt.
 - 34 Kopior av dagböcker 1913–18 (Helmer Keys fond, Riksarkivet) Mötet med Harteveld noterat den 23 juli 1916 (1:3:IX). Se också N. Ahnlund, *Ur Helmer Keys dagboksanteckningar 1918*, Stockholm 1946.
 - 35 H. Key, *A. O. Wallenberg. En minnesteckning*, Stockholm 1916.
 - 36 H. Key, *Arrigo Boito: liv och kvarlätenskap*, Stockholm 1918.
 - 37 H. Key, Det moderna Italiens författare. Lyriken. Det litterära livet i Italien, *Ord & Bild* 1896, s. 571.
 - 38 H. Key, *Modern operaregi. Historik och framtidsprogram*, Stockholm 1919.
 - 39 G. Verdi, *Macbeth* (med företal och i bearbetning av H. Key), Stockholm 1919.
 - 40 Om Otto Järtes centrala roll på tidningen under – och efter – Key se I. Anderson, *Otto Järte – en man för sig*, Stockholm 1965.
 - 41 H. Key, *En amerikaresa 1920*, Stockholm 1920.
 - 42 H. Key, *Ekonomisk återuppbyggnad och koloniseringspolitik. Sex artiklar*, Stockholm 1922.
 - 43 H. Key, *Rekonstruktionspolitikens bankrutt och kolonialpolitiken*, Stockholm 1923.
 - 44 H. Key, *Emigrationsproblemet och de transoceana kontinenternas köpkraft. Sex artiklar*, Stockholm 1924. (Utvidgad med ytterligare tre artiklar i andra upplagan 1925.)
 - 45 H. Key, *Ny kolonialpolitik*, Stockholm 1926.
 - 46 A. Boito, *Nero. Lyrisk tragedi i fyra akter* (med företal av Helmer Key), Stockholm 1926.
 - 47 H. Key, *Kaffè, socker och bananer. En resa till Cuba och Guatemala*, Stockholm 1928.
 - 48 H. Key, *Världskoncentrationen kring Stilla Havet. Nio artiklar ur Svenska Dagbladet*, Stockholm 1932.
 - 49 H. Key, *De vitas världsproblem och Japan*, Stockholm 1934.
 - 50 Se H. Wolf, ”Gustaf Stridsberg”. *Svenskt Biografiskt Lexikon*, bd 33, Stockholm 2011, s. 666–670.
 - 51 Se M. Ljunggren, ”Kollontajs brev avslöjar sanatorieflikt”. *Svenska Dagbladet* den 10 november 2003.

Genus är i dag oundgängligt

Charlotte Vainio svarar Hans Almgren

Jag minns inte längre ordagrant vad det var som Distinguished Professor Merry Wiesner-Hanks sa på sin keynote vid konferensen Gender and Political Culture 1400-1800, men det var någonting i stil med att genus har gått från att vara en kuriositet till att bli någonting oundgängligt. Det fastnade hos mig, eftersom jag och de andra i publiken upplevde att hon uttrycker vad vi alla ser i vår forskning. Genus är en kategori som måste tas i beaktande i all historisk forskning. Viktigt att poängtera är också att detta varken är en nyfundighet eller någonting svenskt – det är i högsta grad väletablerat och internationellt.

Hans Almgren menar i sitt svar till mig i *Personhistorisk Tidskrift* 2016:1 att grundförutsättningen för att man ska få med fler kvinnor och mer genushistoria i skolböckerna är att man tonar ner den politiska historien. Jag menar, med stöd i de senaste 30 årens forskning i genus och politisk kultur, att kvinnor hela tiden är närvarande i den politiska historien. Det handlar om vinklingar och prioriteringar. Och framför allt så handlar det om en uppdaterad, modern historiesyn som tillåts släppa taget om kungar, krig och årtal som grundläggande i den politiska historien.

Exempel på genusaspekter av politisk historia gav jag redan i min ursprungliga

artikel, där jag till exempel tog upp de franska salongerna, adelskvinnors bidrag till kyrkopolitik och politiska äktenskap. Den syn på politisk historia som bara ser mäns insatser är anakronistisk och skapar en snedvriden bild av hur politik de facto bedrevs innan 1800-talet.

Almgren räknar upp en massa kvinnor och menar att man kan "höja procentandelen genom att tryffera med nazikoryféernas hustrur och kulturartister" men att dessa inte "hör hemma i en slimmad mainstreamskildring".

Jag hävdar å det bestämdaste att vad som är mainstream är och bör vara föränderligt, även om jag ingalunda ser vitsen med att name-droppa nazikoryféers hustrur. Särskilt där historieundervisningen, så som Almgren skriver, är sorgliga 40 timmar vore det av största vikt att ge en så bred och inkluderande bild av historien som bara är möjligt. Man hinner inte med hur många personer som helst, nej, men att påstå att det bara hinns med män är synnerligen märkligt.

Almgren hävdar att jag gör en "okunnig granskning", vilket är en mycket berättigad konklusion om man tänker sig att jag drog mina slutsatser baserat på namnräkning och procenttal. Det är beklagligt att min artikel, alla forskningsreferenser och

källhänvisningar till trots, gav den bilden. En av de, enligt mig, viktigaste studierna jag hänvisade till och som Almgren inte alls nämner var nämligen SOU 2010:10 – Ann-Sofie Ohlanders allt annat än okunniga granskning *Kvinnor, män och jämställdhet i läromedel i historia*.

Ohlander visar med all önskvärd tydlighet att kvinnors anspråkslösa plats i historieböckerna inte bara handlar om kvantitet utan även om kvalitet – inte minst i de delar som behandlar 1900-talet. Ett exempel Ohlander ger är att man ägnar tid och utrymme åt demokratiseringen, men utesluter kvinnans emancipation. Man behöver ju inte vara genushistoriker för att se hur kvinnors rättigheter var och är en grundsten i demokratiseringsprocessen.

Just demokratiseringen är någonting som Almgren själv tar upp när han hänvisar till gymnasiets kursplan och skriver att ”*för den som kan skolans kursplaner*” är det ”*inte förvånande*” att antalet namngivna kvinnor minskar i avsnitten om 1900-talets historia. Andra aspekter som nämns i det stycke Almgren citerar är migration, fredssträvanden, mänskliga rättigheter och jämställdhet. Just med tanke på kursplanen är det förvånande att läroboksförfattarna inte har tagit tillfället i akt att ge 1900-talets kvinnor deras rättmätiga plats.

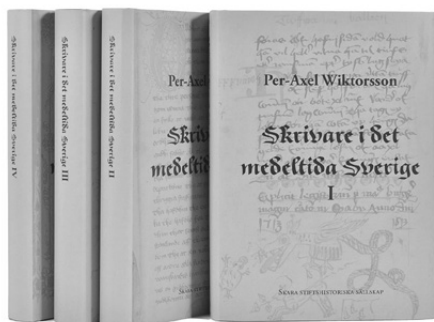
Hur kan man skriva om migration utan att se på genus och klass? Varför skulle vi acceptera uttryck som ”*migranter och deras hustrur*”? Hur kan man skriva om fredssträvanden utan att nämna att detta till en början var en strävan driven av kvinnor, eller för den delen de kvinnor som i dag kämpar för fred? Kan man kunna diskutera mänskliga rättigheter utan att ta med halva världens befolkning, eller tala om jämställdhet utan feminism?

Nej, kursplanen ställer inga hinder för att ge studenterna ett historiskt narrativ som är bredare och betydligt modernare. Men det är viktigt att poängtera att den allvarligaste bristen ingalunda är att det inte nämns tillräckligt många kvinnor vid namn. Betydligt mer graverande är att hela narrativet är manligt, att det som framställs som allmängiltigt egentligen bara gällde män. Genusperspektivet är helt enkelt outhärligt om vi ska kunna göra en någorlunda korrekt beskrivning av förfluten tid.

Charlotte Vainio

PER-AXEL WIKTORSSON
Skrivare i det medeltida Sverige, I–IV.

Skara stiftshistoriska sällskap 2015

Det medeltida samhället var beroende av sina skrivare. Under tidig medeltid var det framför allt kyrkans män och kvinnor som behärskade skrivkonsten, och man kunde inte ens förvänta sig att medlemmar av kungliga familjer var skrivkunniga. Efter hand blev förmågan att fästa handskrivna ord på pergament eller papper mer spridd. Det mest kända exemplet på en person som tillägnade sig en förvånansvärd och dokumenterad kompetens att författa egenhändiga skrivelser är heliga Birgitta, och ett par sidor text av hennes hand finns bevarade. Samtidigt kunde skrivande ske i olika sammanhang och på olika kompetensnivåer. Förmågan att pränta ned enkel bruksskrift var naturligtvis mer spridd än den kunskap som krävdes för mer avancerade skrivuppgifter.

Per-Axel Wiktorsson, nordist med förankring i Uppsala och med ett förflutet som lektor och professor i svenska språket vid lärosätet i Örebro under många år, hör till de forskare som ägnat medeltida skrivare särskilt intresse. Han har under många år arbetat med att identifiera de skrivarehänder som kan knytas till det svenska medeltida samhället, och att så fullständigt som möjligt attribuera de bevarade skriftliga källorna till dessa skrivare. Frukterna av detta arbete redovisas nu i fyra välmatade volymer. En titt på förteckningen över de arkiv där materialet förvaras ger en fingervisning om den forskarmöda som lagts ner. Delar av arbetet har tidigare publicerats i *Skrivare i det medeltida Skara stift* (2006), som recenserades i denna tidskrift av Birgitta Fritz (PHT 2008:1, s. 115–117). Med den nu föreliggande utgåvan fullbordas alltså arbetet. Skara stiftshistoriska sällskap bör i sammanhanget berömmas för den värdefulla verksamhet som där bedrivs för att ge ut källor och bearbetningar av betydelse inte bara för kunskapen om den egna regionens historia, utan för forskning och bildning i bredare bemärkelse.

Det är ett praktfullt hjälpmedel för studiet av bevarade medeltidstexter från Sverige som nu gjorts tillgängligt i dessa fyra fint inbundna volymer. I den första finns en inledning och programpresentation till hela arbetet, en presentation av metoden,

och en förteckning över de använda skrifterna ordnade efter de arkiv där de återfinns idag. Därefter följer en mycket omfattande käll- och litteraturförteckning. Presentationerna av de identifierade skrivarna följer så i alfabetisk ordning, fram till och med band III. Band IV tar upp de anonyma, eller rättare sagt de skrivare vars namn inte kunnat säkerställas. Varje artikel redovisar så fullständigt som möjligt den litteratur som behandlat personen ifråga. Register över bokstavstyper, varianter i ordformer samt person- och ortnamn kröner arbetet. Totalt har Wiktorsson lyckats identifiera eller åtminstone avgränsa 935 skrivare av många olika slag, och av många olika kalibrer. Varje volym avslutas dessutom med vackra färgbilder av några av de behandlade handskrifterna, i fin kvalitet. Verket är en sann kulturgärning av många skäl. Detta är ett område som för andra än en liten och krympande skara sanna specialister är oerhört svårpenetrerat. Med de många olika sätt på vilket materialet presenteras i detta verk kan såväl novis som erfaren finna en passande ingång. Läsaren kan exempelvis välja att intressera sig för enskilda skrivare, men lika väl bilda sig en uppfattning om de personer och institutioner som gjorde bruk av identifierade skrivares kunskaper, eller använda registren med andra frågeställningar i åtanke.

Wiktorsson arbeten riktar sig också till såväl det vetenskapliga samhället som till

den betydligt vidare krets av intresserade läsare som finns utanför akademien. Det är mot den bakgrunden man ska läsa den utomordentligt intressanta inledningen till band I, där svensk medeltida paleografi – läran om skriftens utveckling och karaktäristika under äldre tid – skildras och sätts in i ett större historiskt sammanhang. Här finns också referenser att följa upp för den intresserade.

I inledningen blir det tydligt att skrivande, även om det utförs av enskilda personer, är en kollektiv process. På ställen där flera skrivare var verksamma samtidigt, tenderade till exempel deras skrivstilar att bli mera lika varandra. Skrivstilar var också något som kunde väcka intresse och diskuterar. I ett brev som Katarina Ulfsson – heliga Birgittas dotter och följeslagare samt Vadstena klostrets första inofficiella abbedissa – sändt till sin släkting ärkebiskopen Birger Gregersson cirka 1380–1381 tog hon upp frågan om ett nytt alfabet, som ärkebiskopen skulle ha nämnt för hennes bror. Detta alfabet kom troligen aldrig att användas, kanske därför att såväl Katarina som Birger dog ganska kort efter att hon ställt brodern sin fråga. Brevet visar ändå att skrivande, även på detaljnivå, var en levande fråga för medeltidsmänniskan. Det gällde säkerligen särskilt sådana som hade en hög position i (skrivar-)samhället och som dessutom var beresta och öppna

för nya intryck, som de båda här nämnda personerna.

Mot den bakgrunden blir det också tydligt att Wiktorsson tagit sig an en angelägen uppgift, då han velat identifiera de personer som var aktiva skrivare inom det svenska riket under medeltiden. Syftet är inte att teckna personporträtt, utan att skildra och tillgängliggöra de många olika skrivare, en del av dem inte alls namnkunniga, som kunnat beläggas. Grundmetoden har varit paleografisk, och bland annat har åtta bokstäver särskilt valts ut och detaljgranskats i de olika dokumenten. Särdrag i språkbehandlingen har också noterats. Materialet är oerhört omfattande och spritt i många olika arkiv såväl i Sverige som utomlands. Med hjälp av sin metod och tidigare forskares resultat kan Wiktorsson hävda att han lyckats etablera en "absolut säkerställd" identifiering för ett mycket stort antal skrivare. Till dessa kommer några individer som kan identifieras på starka indicier.

I demokratisk anda har Wiktorsson vägrat falla i hänförd trans inför de höga och mäktiga i samhället. I hans arbete är alla skrivare lika intressanta, oavsett samhällig status. Här finns allt från notarier som tjänstgjorde vid olika kanslier, till mer kända figurer som den redan nämnda heliga Birgitta, Linköpingsbiskopen Hans Brask, eller de båda Sten Sture. Dessa har inte ägnats så värst mycket större intresse än ex-

empelvis en kyrkoprest med det för sentida läsare näpna namnet Gulle, som verkade i Munktorps socken i Snevinge härad, Västmanland 1482–1491. Det är sedan upp till användaren att bestämma vad vederbörande vill göra med varje enskild artikel.

Denna recensent skred till verket och räknade kvinnonamn. Bland de 765 skrivare som Wiktorsson säkert kunnat identifiera till namnet finns 23 kvinnor, en något nedslående siffra. Av dessa är femton nunnor i Vadstena kloster, och av dessa var en priorinna och tre abbedissor. En nunna från Skokloster finns också bland skrivarehänderna, samt två abbedissor från vardera S:ta Klara kloster i Stockholm och Kalmar nunnekloster. De återstående tre kvinnorna är alla mycket högättade aristokrater, varav Birgitta Birgersdotter var en. Samtidigt är det värt att påminna sig om att kvinnor kunde ägna sig åt omfattande skrivarverksamhet utan att själva hålla i pennan. Den mäktiga Metta Ivarsdotter (Dyre) sände en mängd brev, bland annat till maken, riksföreståndaren Svante Nilsson (Sture). En lekman vid namn Daniel Grott identifieras som hennes skrivare.

Finns det då något att invända? Det gör det alltid. Begreppet anonym används något förvirrande, åtminstone för denna läsare, och definieras inte ordentligt. I band IV finns artiklarna med de skrivare vars namn inte kunnat fastställas, och de anförs under rubriken Anonymer. Men i

band I presenteras en namngiven skrivare sålunda: ”76. Botvid Nilsson (Skara stift?) är – bortsett från namnet – en anonym skrivare.” Möjligen finns här en särskild definition av begreppet anonym som jag inte känner till, men jag får erkänna att jag får myror i huvudet. Frågan om vilka skrivare som valde att vara anonyma i det medeltida samhället är ganska spännande, och kunde ha behandlats i inledningen.

Det där med den kollektiva processen, som nämns i inledningen, kunde också gärna ha fått lite utrymme i artiklarna, även om arbetet då säkert tagit ytterligare några år – så kanske det ändå är rimligt att Wiktorsson nu lämnar över stafettpinnen till andra forskare. Skulle Wiktorsson ändå vilja fortsätta att arbeta med materialet kunde kollektiviteten vara ämne för en femte volym.

Någon gång blev jag misstänksam när jag studerade Wiktorssons metod, men farhågorna skingrades snabbt. På s. 30 i band I, då Wiktorsson listar de grunder på vilka han attribuerat ett visst skrivarnamn till en viss text, står bland annat: ”En person som skriver ett brev på svenska i utlandet får anses vara skrivaren av brevet”, och tre sådana skrivare anges. Två av dem visade sig vara prelater på utrikes förrättning, och den tredje en man som förestod Birgitta Birgersdotters hus i Rom under slutet av medeltiden. Han har undertecknat sina brev med samma skrivstil som förekom-

mer i breven. Då förefaller saken vara klar och identifieringen är helt rimlig. På några punkter kunde Wiktorsson ha dragit nytta av Birgitta Fritz anmärkningar som framfördes i hennes recension av *Skrivare* i det medeltida Skara stift (se ovan). Hon påpekade där, till exempel, att breven i Sturearkivet (RA) inte kan ses som lämningar av sturarnas krig mot danskarna, med hänvisning till Riksarkivets bestandsöversikt. Om Wiktorsson är säker på att Fritz hade fel skulle det vara intressant att veta grunderna för det.

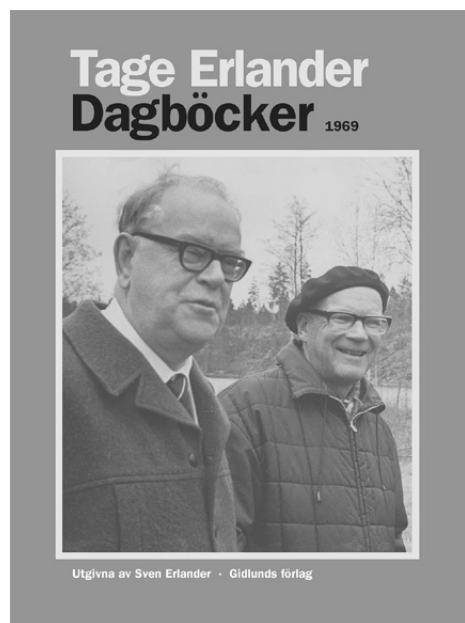
Dessa ting förtar på inget vis värdet i det arbete som här recenseras. Som Per Axel Wiktorsson själv skriver i sitt förord går det säkerligen att finna felidentifikationer bland dessa många texter av olika slag som hänförts till 935 identifierade skrivare från svensk medeltid. Det är dock min övertygelse att dessa band kommer fylla en viktig funktion för forskare och andra som intresserar sig för medeltidens textvärld och samhälle. Kärvheten med vilken de behandlade personerna skildras – inför skrivstilsforskaren är alla lika – gör att detta verk för de flesta personhistoriskt intresserade framför allt kommer att fungera som ett verktyg, en utgångspunkt och en inspiration till nya studier. Jag kommer med glädje försöka placera det i händerna på mina studenter.

Louise Berglund

TAGE ERLANDER

Dagböcker 1969

Gidlunds förlag, Stockholm, 2016

Tage Erlanders dagböcker har nu kommit in på sista bandet. Året är 1969 och den långa statsministertiden börjar ta ut sin rätt. Läkarbesöken blir tätare. Särskilt är det blodtrycket som krånglar. Under förfärlig natt i Malmö, där "åldrandet satt in i sin mest avskyvärda form", ser han till och med ett dystert slut på sitt långa liv. Han repar sig, men ålderstecknen finns överallt – också i vänskapskretsen. Partiveteranen

Torsten Nilsson vittnar om vacklande hälsa. Marcus Wallenberg verkade "gammal och trött" när han tittade förbi regeringskansliet en onsdag i juni – i vanlig ordning oanmäld. Ett besök hos utrikesminister Östen Undén på ålderdomshemmet får Erlander att utbrista "att åldrande är för djävligt".

När tittade förbi regeringskansliet en onsdag i juni – i vanlig ordning oanmäld – verkade han "gammal och trött".

Värre är också tillståndet i partiet. Ungdomen ser inte värdet i den "tråkiga, långsamma demokratiska metoden" och lämnar för utomparlamentariska aktionsgrupper. Problemet är inte bara svenskt. Alla socialdemokratiska partier i Europa, skriver Erlander i en analys, går omkring med dåligt samvete – lyckas inte täta igen glappet mellan drömmar och realpolitik. Under en partiledarkonferens i Wien efterlyser den stridbare labourpolitikern George Brown framtidsvisioner. När Erlander frågar om innehållet i denna framtidsvision får han bara "ett långt förvirrat tal om försvaret av demokratin och friheten" till svar.

Han gör vissa ansträngningar att hänga med i tidens debatt. Exempelvis uppskattar han Herbert Marcuses teoretiska manifest *Den endimensionella människan* [1964], som lite symptomatiskt får honom att tänka på John Kenneth Galbraith. Men den årliga

studentaftonen i Lund blir ”den sämsta någonsin”. De återkommande blodtrycksbesvärerna gjorde sitt till, men värre var de unga radikalernas ”koftiga frågor”.

Själv vill han helst släppa taget. Andra oroar sig för partiets framtid. Gunnar Sträng menar att Erlander ”flyr faran inför fiendens anfall”. Fienden i denna passage, om jag förstår saken rätt, är ungdomen och deras galna idéer, vilket framstår som en tvivelaktig utgångspunkt för ett politiskt parti med anspråk på permanent makt. Kungen, som även han verkar ”trött och ledsen”, oroar sig för Olof Palme, som inte är att lita på. Näringslivet hoppas på Sträng, som dock framhärdar i att Erlander borde sitta kvar som en sorts galjonsfigur: ”Du behöver inte göra något”, säger Sträng, vilket Erlander uppfattar som en djup kränkning.

Så där fortsätter det. Stämningen påminner lite om Ingmar Bergmans *Smulttronstället* [1957]. Den gamle statsministern som skjutsas land och rike runt i väntan på sin stundande avtackning. Den sista regeringsombildningen. Det sista mötet med riksdagsjournalisterna. Den sista helgen på Harpsund. Den sista distriktskongressen. Som Bergmans film rymmer dagboken åtskilliga dörrar till platser i det förflutna. Sammanträffanden, minnesbilder och återkomster. När han gör en avskedsintervju med Olof Lagercrantz i *Dagens*

Nyheter brakar ”helvetet lös”. Tidningarna fylls med ”begravningstal”, vilket skapar en egendomlig känsla. ”Dödsrunorna”, som han kallar hyllningsartiklarna, gör honom sorgsen:

Det är pinsamt att jämföra bilden av mig sådan den nu framställs och verkligheten. Det känns bittert att fundera över vad jag kunnat utträtta mot vad det blev. Vad har felet legat, lättja? Jag tror det knappast. Däremot har det funnits långa perioder då jag inte orkat med.

Man blir inte riktigt klok på Tage Erlanders dagböcker. Något liknande har aldrig setts förut, varken i Sverige eller annorstädes. Lars Noréns dagböcker, som hyllas på kultursidorna, kommer ju inte i närheten. Erlander är honom överlägsen i allt, till och med elak personkaraktistik. I en av sina sista anmärkningar ser han med oro på nyvalde folkpartiledaren Gunnar Hellén: ”Hans allmänna dimmighet är en tillgång i dagens opposition.”

Så hur närmar man sig ett verk av en sådan här omfattning? Det låter sig förstås inte läsas i sträck. Se det hellre som en arkeologisk plats att strosa omkring på. Tidens hela persongalleri paraderar förbi bland det som finns kvar av friser och fresker; inte välpolerade och framsynta, som vi annars möter dem i historieskrivningen,

utan som människor med fel och brister: skröpliga, inbilska, självgoða, makthung- riga, avundsjuka – undantagsvis lysande.

Stort och smått ligger utspritt på mar- ken, till synes utan inre ordning. Det gäl- ler även i detta avslutande band: mänland- ningen, kärhusockupationen, ”en dåligt kokt skinka på Hotell du Nord i Borås” som stökar till det i magen under flera dagar. Man slås av all tid som plöjs ned i sedan länge bortglömda projekt och skan- daler, på storslagna visioner som aldrig realiserades. Man blir varse historiens alla stickspår och återvändsgränder.

Under läsningens gång blir man klar över att samhället svårligen låter sig påver- kas. Och då talar vi ändå om samhällspla- neringens så kallade guldålder. ”Politiken är ett hårt jobb”, skriver Erlander. ”Politi- kerna tror att de leder utvecklingen, men får nöja sig med att söka göra det bästa möjliga av förhållanden, som de inte kan påverka.”

Ändå finns det något fantastiskt över allt detta. Frågan är om man kan komma närmare en demokrati i arbete – intressen som ska sammanjämkas, resurser som ska optimeras, motsättningar som ska över- vinnas, opinioner som ska mobiliseras och val som ska vinnas. Förmågan att härda ut trots att nästan ingenting blir som man tänkt sig.

Så vem ska läsa? Historikerna förstås. Här finns alltid något att hämta. Men man

kan bara hoppas att andra hittar fram. Filmmakarna borde läsa dem: dagböck- erna rymmer åtskilligt stoff för dramatik. Att ingen gjort en film på Wennerström- affären 1963–1964 är ett mysterium. Inte ens John le Carré hade kokat ihop en bätt- re historia. Spionen i välfärdsidyllen, kom- munister med onda avsikter, tysta samtal bakom stängda dörrar. Telefonsamtal som aldrig når fram. Hemligheter som inte ens statsministern får del av. Korta ögonblick av befriande sanning.

Också de politiska strategierna kan hitta stoff här. Dagboken låter sig utan vidare läsas som furstespegel. Tage Erlanders råd till Olof Palme, att lyssna på rörelsen, är förstas välkänt. Men som läsare blir man snart klar över att det inte räcker med att hålla de egna trupperna på gott humör. Lika viktigt är försäkra sig om motstän- darens svaghet. ”Det första ni gör när ni vaknar på morgonen”, uppmanade han sin unga medarbetare, ”är att fråga för er själva: vad kan jag göra i dag för att splittra de borgerliga partierna? De sista ni frå- gar er själva innan ni går och lägger er på kvällen, är: vad har jag gjort i dag för att splittra de borgerliga partierna?”

Men även alla vi andra som griper till- baka på efterkrigstidens välfärdsstat när framtidsscenerna känns alltför dystra, har mycket att hämta hos Tage Erlander. Inte för att allt var bättre förr, men för att lära känna människor av ett annat format.

Det är bara att skänka en tacksamhetens tanke till Gidlunds förlag, Riksbankens Jubileumsfond, Sven Erlander och alla andra som gjort utgivningen av hans dagböcker möjliga.

De avslutas inte med Olof Palmes val till ny partiordförande på partikongressen 1969, som man kanske kunde förvänta sig. I stället slutar de, som sig bör, i steget.

Förhandlingarna om att skapa ett nordiskt ekonomiskt samarbete, det så kallade *Nordek*, krånglade. Sovjetunionen ruskade på sig, vilket fick Uri Kekkonen och Manu Koivisto att tveka. Palme var upprörd, danskarna var oresonliga. Inte långt senare brakade projektet samman helt och hållet – ett öde som det för övrigt delade med många andra försök till fördjupat nordiskt samarbete som Erlander rapporterar om i sina dagböcker.

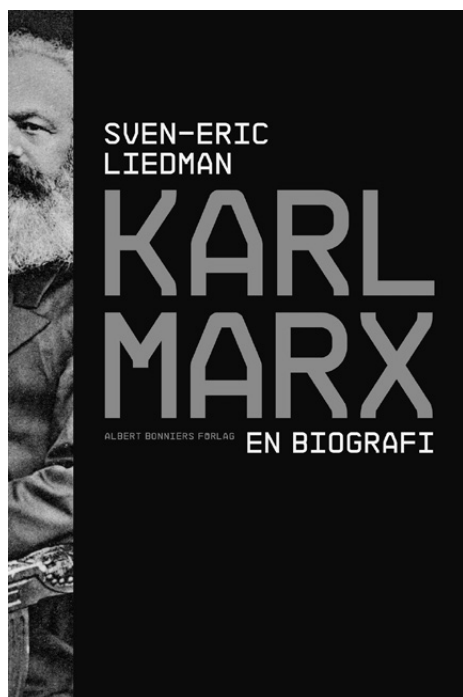
Men då hade Tage Erlander redan hunnit vända uppmärksamheten åt annat håll: ”Nu till mitt Hembygdstal i morgon för värmlänningarna.”

Urban Lundberg

SVEN-ERIC LIEDMAN

Karl Marx. En biografi

2015, Albert Bonniers Förlag, 818 s.

I november 2013 gick det i tidskriften *Nature* att läsa om en kvantitativ studie där forskares influenser hade undersökts med en metod baserad på citeringar och referenser. Karl Marx bedömdes vara den mest inflytelserika forskaren, "scholar", genom tiderna och fysikern Edward Witten den mest betydande vetenskapsmannen, "scientist".

Men Marx hade varken lärostol eller akademisk karriär. Han var visserligen disputerad inom klassisk grekisk filosofi, men kom efter avhandlingen att verka utanför akademien. Den större delen av sitt vuxna liv levde han som fattig politisk flykting i London. Samtiden kände Marx främst som polemisk publicist, påläst debattör och politisk organisatör. Efter att Pariskommunens revolutionärer hade avrättats 1871 spreds också hans namn över kontinenten då konservativa politiker och publicister anklagade honom för att vara hjärnan bakom upproret. Det var en helt befängd anklagelse som Marx själv bara skakade på huvudet åt, men han uppskattade likväl uppmärksamheten och att han tillskrevs så pass mycket makt.

När Marx begravdes, den 17 mars 1883, var han en tämligen fattig 64 år gammal man som hade genomlevt umbäranden, överansträngning och fattigdom. Han överlevde de flesta av sina barn och även den högt älskade frun Jenny Marx. Den absoluta merparten av hans omfattande studier av kapitalismen förblev opublicerade under hans livstid eftersom han hade svårt att sätta punkt och avsluta dem. Eftervärlden känner honom däremot förmodligen bäst som en av samhällsvetenskapens grundare, kapitalismens förmodligen mest avancerade kritiker, samt den teoretiker som både demokratiska och diktatoriska socialistiska stater har byggt monument över.

Idéhistorikern och professor emeritus, Sven-Eric Liedman, har under drygt fem decennier läst, översatt och skrivit om Marx och samarbetspartnern Friedrich Engels. Se till exempel *En värld att vinna. Aspekter på den unge Karl Marx* (1968) och *Motsatsernas spel. Friedrich Engels filosofi och 1800-talets vetenskap* (1977). Nu senast har Liedman dessutom ägnat fem år att studera Marx skrifter och skriva en idébiografi om honom. Resultatet är imponerande i sin språkligt följsamma, klargörande och imponerande lärdom. Precis som alla bra biografier lär den en lika mycket om människan som skildras som samhället och tidsandan hen levde i.

Även om bokens huvudfokus är på Marx idévärld försummas varken hans liv eller hans skrifers perception och verkanshistoria – det vill säga marxismen som politisk och akademisk tradition. Det får nog också sägas vara en rimlig övervägning av en välkänd idéhistorisk forskare som ger ut en bok om Marx på ett stort kommersiellt förlag som Bonniers. Att Liedman är en auktoritet på den idéhistoriska läsningen och förståelsen av Marx är väl bekant sedan länge, men han har också läst de många biografier om Marx som kommit de senaste åren, och han är initierad i de senaste decenniernas marxistiska teoriutveckling. Han håller framför allt den tyske statsvetaren och matematikern Michael Heinrich högt, men har

också vissa reservationer mot hans arbete. Liedman skisserar överhuvud taget en bra överblick över den senaste tidens marxistiska diskussion.

Ett fortsatt intresse för marxistisk teoriutveckling efter det kalla krigets slut är däremot något som många av Liedmans generationskollegor saknat. Se exempelvis den aparta och överlag intetsägende antologin *Marxismens filosofi. Apropos ett jubileum* (2007). Många av de marxistiskt orienterade kollegorna i akademien tenderade nämligen att sluta intressera sig för den teoretiska diskussionen någon gång vid Tysklands enande, Sovjetunionens kollaps och Östeuropas omdaning. Dessa geopolitiska händelser medförde emellertid att den marxistiska teorin på allvar började bli mindre politiskt deformerad.

En viktig inspirationskälla till den friare och spänstigare läsningen av Marx är den så kallade Neue Marx-Lektüre. Det är en löst sammansatt inriktning som började växa fram i det tyskspråkiga Europa på 1960-talet som en motreaktion mot leninisternas och socialdemokraternas ofta ytterst schematiska och förstelnade tolkningar av Marx, eller kanske snarare läsningar av Marx tolkad av Engels. Inom den nya Marxläsningen ville man komma bort från både Engels inverkan och alla partipolitiska dogmatik – Marx som en slags nationalekonom och statsstyrelärlära – genom närläsningar av Marx skrifter

med fokus på den äldre Marx ekonomiska teorier i främst *Grundrisse* och *Kapitalet*. Intresset var främst inriktat på hur ekonomiskt värde konstitueras, utvecklas och bibehålls som social relation. Heinrich är exempelvis mest känd för sina monetära tolkningar av Marx värdeteori som är gjorda i en tradition av Neue Marx-Lektüre. Även Liedman kan sägas läsa Marx i den andan; kapital som socialt-relationell värdeform.

Marx vindlande intellektuella utveckling skrivs i Liedmans bok fram med ansats i hans skiftande livssituation, omvärldens förändring och med kopplingar till senare tänkare och marxistiska strömningar under 1900- och 2000-talet. För det mesta hålls en bra balans mellan yterligheterna i det teoretiskt komplexa och det selektivt summariska. Men att det är en svår avvägning är det inget tvivel om: både den initierade akademikern och den nyfikne läsaren ska kunna ha behållning av verket. Den initierade akademikern kan kanske finna presentationen av 1800-talet överflödigt, de återkommande återupprepningarna traggliga och delar av upplägget lite spretigt. Den nyfikne läsaren kan å sin sida nog finna genomgången av teorikomplexen i *Grundrisse* och *Kapitalet* svårberäglig.

Empiriskt baserar Liedman sin läsning huvudsakligen på den numera nästan helt kompletta MEGA-utgivningen av Marx

och Engels samlade skrifter (Marx Engels Gesamtausgabe), som den tyska vetenskapsakademien sörjer för. För det ska poängteras att trots Marx ikoniska status är det först de senaste decennierna som hans produktion har börjat bli tillgänglig i sin helhet i kritisk edition. I över ett sekel har manusen varit utspridda i olika arkiv, översättningar och utgåvor. Liedman har läst igenom såväl tidningsartiklar, brev, manusutkast, som publicerade monografier – från Marx första brev som ung till hans sista excerpter innan han dog. Liedman skulle emellertid gärna ha fått förtydliga sin arbetsmetod: har han läst allting lika noga, ögnat eller hoppat över vissa partier och i så fall vilka och varför?

När det kommer till *Grundrisse* och *Kapitalet*, diskuterar Liedman utförligt olika utkast, översättningar och utgåvors genealogi. Framför allt är det Engels redigering av och inverkan på texterna som urskiljs och påtalas. Engels försökte formulera en allmän filosofi och världsåskådning, det som ibland kallas engelsismen, med utgångspunkt i Marx och hans arbete. Men Engels var också en tänkare i egen rätt och bör därför i möjligaste mån fränskiljas arbetskamraten Marx.

Jag uppskattar att fokus är på arbetsmänniskan Marx i stället för att ägna en bok åt att rota i och spekulera om privatpersonen Marx. Det är däremot något som Francis Wheen gör i sin biografi *Karl*

Marx. A Life (2000), vilket Liedman också är kritisk till.

Samtidigt skulle det ha blivit väl andefattigt att inte ägna det levda någon uppmärksamhet. Det är direkt rörande att läsa passagerna om den fruktansvärda sorg den mycket familjekära fadern Marx hade när hans och Jennys barn dog. När deras åttaåriga son, Edgar, dog och Marx skriver till Engels att: ”Jag har genomlevt allehanda elände, men först nu vet jag vad verklig olycka är”, möter läsaren människan Marx på ett sätt som står i bjärt kontrast till den diktatoriska socialismens patetiskt heroiska monument och jättestatyer. Eller bara en sådan sak som den lilla detaljen att Jenny på grund av hans fascination och entusiasm för järnvägen kallade honom för sin ”kära lilla järnvägs-människa”.

Angående redogörelsen för Marx arbete förstår jag inte riktigt vad Liedman menar när han skriver att arbetet är konkret, medan den mänskliga arbetskraften är abstrakt – arbetskraften är väl en vara med bruksvärde och bytesvärde utan annan abstraktionsnivå än andra varor?

Jag kan vidare sakna ett och annat betydande namn gällande presentationen av den samtida marxistiska diskussionen. Jag tänker exempelvis på historikern och teoretikern Moishe Postone som under 1990- och 2000-talet har blivit tongivande i sina läsningar av *Kapitalet* – även de är i linje med Neue Marx-Lektüre kan tilläggas.

Det skulle också ha varit önskvärt med en utförligare, och mindre allmän, argumentation om varför Liedman anser att Marx teorier om kapitalets funktion fortfarande är relevanta. Trots att påpekanden och resonemang av det slaget återfinns genomgående i hela boken, och framför allt i det inledande och avslutande kapitlet, framstår Liedman ändå som något undandligande: hur menar han, mer konkret, att Marx akademiskt kan användas för att studera samhället?

För att vara en framstående Marx-forskare är Liedman nämligen ovanlig i dels sin diskreta och anspråkslösa positionering, dels sitt mycket nyanserade relaterande och diskuterande av andra biografer och teoretiker. Det hedrar honom. Och det är mestadels befriande att läsa en så pass väl avvägd bok om marxistiska frågor. Men emellanåt är han så svalt distanserad att jag inte är helt säker på om jag helt förstår Liedmans motivation att ägna ett halvt århundrade och fem år av pensionärlivet åt Marx – även om han uttryckligen skriver att ”ingen samhällsteori är mer dynamisk än hans”, och flera gånger återkommer till att 2000-talets kapitalism på många sätt har mer gemensamt med 1800-talets än med 1900-talets, då vår tid karaktäriseras av en ”brutal ekonomism” där ”även stater och kommuner drivs som företag”.

Vad Liedman framför allt verkar vilja framhålla med Marx är emellertid inte

kapitalteoriernas samtida relevans, utan hans väldiga intellektuella nyfikenhet, metodiska noggrannhet och kritiska hållning – vad han kallar för Marx ”bildnings-hunger” – som ett ständigt aktuellt och eftersträvansvärt exempel. Sätillvida blir Marx intellektuella inställning och förfarande biografins huvudsakliga lärdom och läxa, snarare än understrykandet av aktuella aspekter av hans teorier.

Det ska poängteras att det likväl inte är fråga om något idealiserande idolporträtt. Liedman är visserligen uppenbart imponerad av Marx närmast gränslösa vetgirighet, konstant omprövande hållning och oerhörda beläsenhet inom såväl olika vetenskaper som skönlitteratur. Men Liedman tvekar för den skull inte att framhäva frånvaron i hans skrifter av hänsynstagande till kvinnors arbete, eller att diskutera de vulgära stereotyper som Marx stundtals gav uttryck för. Tvärtom försöker Liedman att med allt tillgängligt källmaterial att problematisera och komma till klarhet med sådana frågor.

Det Liedman gör med *Karl Marx. En biografi* är att förse oss med ett svenskt standardverk om Marx av högsta internationella klass, skrivet av en av landets mest namnkunniga humanistiska forskare. Det är ett verk som inte kräver någon större förförståelse och därför är fullt läsbart, om än bitvis utmanande, för en intresserad allmänhet. Liedman ser också till att ta

tillfället i akt för att dekonstruera flera av de vanligast förekommande fördomarna och missuppfattningarna om Marx och marxismen. Det vanligaste missförståndet är nog sammanblandning av vad Marx faktiskt skrev med olika former av leninistisk, stalinistisk och maoistisk politik av betydligt senare datum. Då är det bra att ha Liedmans lättillgängliga men spränglärdade verk att hänvisa till för att kunna avfärda sådana villfarelser.

Fredrik Holmqvist

Medarbetare i detta nummer

- Louise Berglund docent och lektor i historia vid Örebro universitet, fil. dr vid Uppsala universitet 2003 på avhandlingen *Guds stat och maktens villkor. Politiskt tänkande i Vadstena kloster ca 1370–1470*. Berglunds forskning behandlar politisk och andlig historia under senmedeltiden med särskilt fokus på kommunikation, klosterkultur och drottningars maktposition.
- Rosemarie Fiebranz disputerade 2002 i Uppsala på avhandlingen *Jord, linne eller träkol? Genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750–1850*. Har sedan 2008 arbetat med utformningen av databasen Gender and Work (GaW) vid Historiska institutionen, Uppsala universitet, och deltog 2010–2014 i det stora forskningsprojektet där, med samma namn. I ett pågående projekt arbetar Fiebranz med bondedagböcker och levnadsberättelser från ca 1770–1830.
- Ulf Hamilton civ. ing. och FD på den teknikhistoriska avhandlingen *Teknik på bönders villkor* från 1997. F.d. museiman vid Göteborgs och Malmö museer samt Nordiska museet. Hamilton har bl.a. skrivit artiklar om idrottshistoria, museihistoria och 1950-talets "rättsröta".
- Fredrik Holmqvist doktorand i historia med didaktisk inriktning vid Institutionen för idé- och samhällsstudier, Umeå universitet.
- Carina Lidström docent i litteraturvetenskap vid Örebro universitet. Hennes forskning är framför allt inriktad mot äldre svensk sakprosa. 2015 publicerades hennes avhandling *Berättare på resa: Svenska resenärers reseberättelser 1667–1829*. Hennes nuvarande forskningsprojekt kretsar kring de reseberättelser som publicerades av svenska kvinnliga resenärer runt mitten av 1800-talet.

- Magnus Ljunggren professor emeritus i rysk litteratur vid Göteborgs universitet, med forskningsinriktning på den ryska symbolismen. Har bl. a. publicerat *The Russian Mephisto. A Study of the Life and Work of Emiliï Medtner* (1994, rysk översättning 2001), *Twelve Essays on Andrej Belyj's Peterburg* (2009) och *Poetry and Psychiatry. Essays on Early Twentieth-Century Russian Symbolist Culture* (2014, på svenska 2012). Utkommer hösten 2016 i USA (Boston) med memoarboken *Fifty-five Years with Russia*. Har sedan 1963 medverkat regelbundet i svensk press med artiklar om rysk litteratur och kultur.
- Urban Lundberg docent i historia vid Stockholms universitet. Arbetar för närvarande på en bok om det svenska utvecklingsbiståndets historia.
- Kristina Lundgren docent i journalistik och vice ordförande för Personhistoriska Samfundet. Har främst forskat kring kvinnliga journalister och text/genrehistoria i svensk press.
- Charlotte Vainio fil. mag. och doktorand vid Helsingfors universitet, där hon skriver en doktorsavhandling om målsmanskapets inverkan på gifta kvinnors juridiska utrymme i senmedeltidens Sverige.

PERSONREGISTER

A

Ahlberg, Alf, författare m.m. (1892–1979)	180
Ahlbäck, Anders, finsk historiker	78
Ahnlund, Nils, sv. historiker (1889–1957)	194
Alin, Oscar, sv. historiker (1846–1900)	94
Almgren, Hans, lektor, författare, historiker m.m.	198
Andersen, Lale, tysk artist (1905–1972)	75
Andrée, Salomon August, äventyrare, ingenjör m.m. (d. 1897)	13
Annerstedt, Claes, sv. historiker (1839–1927)	93
Arping, Åsa, sv. litteraturvetare	162
Aspelin, Gunnar, sv. filosof (1898–1977)	180

B

Bachmansson-Nordencrantz, Anders, kommersråd (1697–1772)	70
Bendixson, Nanna, konstnär m.m. (1860–1923)	36
Benedictsson, Victoria, författare (1850–1888)	16
Bergman, Ingmar, regissör, dramatiker (1918–2007)	205
Bergquist, Lars, författare, diplomat (f. 1930)	81
Bergstrand, Allan, översättare	179
Bildt, Carl, sv. politiker (M) (f. 1949)	81
Birgersdotter, Birgitta (heliga Birgitta) högare aristokratisk dam, helgon	200
Boccaccio, Giovanni, italiensk författare (f. 1313)	187, 188
Boito, Arrigo, italiensk librettist, operatonsättare (1842–1918)	186, 194
Borgström, Eva, sv. litteraturvetare	171
Brahe, Per, riksdrots (1602–1680)	91
Brandell, Simon, publicist (1860–1925)	189

Brask, Hans, biskop i Linköping	202
Bremer, Fredrika, författare, kvinnorrättskämpe m.m. (1801–1865)	163, 168
Brilioth, Yngve, ärkebiskop m.m. (1891–1959)	153
Broms, Emil, industriman, mecenat (1849–1903)	191
Börjesson, Märta, Helmer Keys hustru, konsthantverkare (1880–1944)	192
Böök, Fredrik, litteraturvetare, kritiker (1883–1961)	162, 192

C

Carducci, Giosuè, italiensk poet, nobelpristagare 1906 (1835–1907)	186
Carlsson, F. F., historiker	93
Carlsson Gyllenhielm, Carl, riksamiral m.m. (1574–1650)	90
Carlsson, Ingvar, politiker, statsminister (S) (f. 1934)	81
Cassel, Gustav, sv. nationalekonom m.m. (1866–1945)	191
Cederblom, Augusta, mor till Gerda C.	24
Cederblom, Gerda, etnolog m.m. (1867–1931)	25, 28
Christophersdotter Grip, Susanna Crucimontanus Magdalena, prästdotter, gift m. Gyldenstolpe (f. 1570)	91
Chydenius, Anders, präst, läkare, riksdagsledamot (1729–1803)	67
Clason, Sam, historiker, politiker (1867–1925)	94

D

Dahl, Kristine, norsk feministisk debattör (f. 1867)	22–24, 31–36
Dickson, Oscar, affärsman, mecenat (1823–1897)	189
Dietrich, Marlene, tysk-amerikansk artist (1901–1992)	75

PERSONREGISTER

Dreyfus, Alfred, fransk-judisk generalstabsofficer, huvudperson i Dreyfusaffären (1859–1935)	191	Giacosa, Giuseppe, italiensk dramatiker, librettist (1847–1906)	186
E		Godenius, Samuel, chef för Gustavsbergs porslinsfabrik, (1806–1891)	183
Eliasson, Jan, diplomat m.m. (S) (f. 1940)	82	Godenius, Selma, H. Keys mor (1843–1916)	183
Engels, Friedrich, tysk sociolog, filosof m.m. (1829–1895)	208	Goethe, Johann Wolfgang von, tysk författare m.m. (1749–1832)	90, 179
Engeström, Sigfrid von, teolog, professor m.m. (1889–1984)	149, 151	Gorkij, Maksim, rysk proletärförfattare (1868–1936)	193
Eriksdotter, Anna, maka, bonde	121	Gran, Gerhard, norsk litteraturvetare (1856–1925)	193
Erlander, Tage, politiker, statsminister (S) (1901–1985)	81, 204–207	Gregersson, Birger, ärkebiskop	201
F		Grott, Daniel, medeltida skrivare	202
Feldt, Kjell-Olof, politiker (S) (f. 1931)	81	Gulle, medeltida skrivare	202
Flygare-Carléns, Emelie, sv. författarinna (1807–1892)	164	Gustav II Adolf, (1594–1632)	90
Flygare, Iréne A., sv. historiker	124	Gustav III, (1746–1792)	47–71
Fokin, Michail (Michel), rysk-amerikansk koreograf (1880–1942)	193	Gustav V, (1858–1950)	147
Fokin, Vera, rysk-amerikansk ballerina (1886–1958)	193	Gyldenstolpe, Michael Wexionius, rättslärd m.m. (1609–1670)	90
Forsskål, Peter, naturforskare, filosof m.m. (1732–1763)	70	H	
Forsström, Anna	76	Haeckel, Ernst, tysk biolog, naturforskare, filosof (1834–1919)	185
Foucault, Michel, fransk filosof, idéhistoriker (1926–1984)	46, 51, 60	Hahn-Hahn, Ida, tysk författarinna (1805–1880)	167
Fries, Ellen, historiker m.m. (1855–1900)	20	Haijby, Kurt, restauratör (1897–1965)	147
Fritz, Birgitta, sv. historiker	200	Hakalas, Anu, finsk historiker	78
G		Hallström, Per, poet, sekr. i Sv. Akademien (1866–1960)	194
Gadd, Pehr, prof. naturhistoria Åbo Akademi (1727–1797)	69	Harteveld, Georg(i), konsertpianist (1885–1961)	193
Galbraith, John Kenneth, national- ekonom, debattör m.m. (d. 2006)	204	Hedberg, Tor, dramatiker (1862–1931)	189
Geijer, Erik Gustav, historiker m.m. (1783–1847)	93	Hedemann, Reidar, norsk politiker (S) (1912–1985)	103
		Heiberg, Johan Ludvig, tysk diktare m.m. (1791–1860)	166
		Heidenstams, Verner von, författare (1859–1940)	183

PERSONREGISTER

Heimo, Anne, finsk etnolog	78	Kejne, Karl-Erik, pastor, komminister (1913–1960)	147
Heinrich, Michael, tysk matematiker, satsvetare m.m. (f. 1957)	208	Kekkonen, Urho, finsk president m.m. (1900–1986)	207
Helander, Dick, professor, biskop (1896–1978)	148–159	Key, Axel, H. Keys far, patolog, rektor för Karolinska institutet (1832–1901)	183
Helén, Gunnar, politiker, partiledare Folkpartiet	205	Key, Einar, H. Keys bror, kirurg (1872–1954)	184
hertig Karl (Karl XIII) (1748–1818)	59	Key, Ellen, feminist m.m. (1841–1924)	18, 23, 194
Hertzberg, Karl-Einar, akademiombudsman	154	Key, Helmer, publicist m.m.	183–197
Hierta-Retzius, Anna, feminist m.m. (1841–1924)	20	Kjellén, Rudolf, statsvetare, politiker (1864–922)	94
Hjärne, Erland, ämbetsman m.m. (1706–1785)	121	Kleen, Else, journalist m.m. (1882–1968)	38
Hjärne, Harald, historiker (1848–1922)	191	Knorrning, Carl Sebastian von, ryttmästare	162
Hoppus, Tuomas, finsk historiker	78	Knorrning, Sophie von, sv. författarinna (1797–1848)	161–177
Hus, Marie-Sophie-Gabrielle	53	Koch, Richert von, militär, skriftställare (1838–1913)	26, 29
Hägg, Josefina, torparhustru, Finland	76	Koivisto, Manu, finsk politiker, president 1982–1994	207
I		Kollontaj, Aleksandra, sovjetisk politiker, ambassadör m.m. (1872–1952)	195
Ivarsdotter (Dyre), Metta, högaristokratisk dam, riksföreståndarhustru	202	Kreuger, Ivar, företagsledare, finansman (1880–1932)	195
J		Kreuger, Torsten, industriman, tidningsägare (1884–1973)	195
Jonsson, Elias, skattebonde	121–123, 127, 128, 131, 134–138	Kryger, Johan Fredrik, nationalekonom m.m. (1707–1777)	67, 69, 70
Josephson, Ragnar, konstvetare, Dramatenchef (1891–1966)	194	L	
Järte, Otto, journalist, politiker (1881–1961)	194	Lagercrantz, Olof, författare, publicist m.m. (1911–2002)	80, 85, 205
K		Lagerkvist, Pär, författare, nobelpristagare 1952 (1891–1974)	194
Kaihovirta, Matias, finsk historiker	78	Lagerlöf, Selma, sv. författarinna (1858–1940)	12
Karl IX (1550–1611)	90	Lagus, Alexander, fd advokat, arkivarbetare (f. 1890)	154
Karlsson, Jessica, sv. historiker	137		
Karl XII (1682–1718)	91		
Karl XIV Johan (1763–1844)	71		

PERSONREGISTER

Laing, Samuel, skottsk författare m.m. (1780–1868)	71	Lundquist, Folke, rådman (f. 1895)	147
Lantingshausen, Jeanna von, grevinna (1753–1809)	59	Lönnroth, Lars, sv. litteraturvetare	164
Leander, Zarah, sv. artist (1907–1981)	75	Löwbeer, Hans, universitetskansler m.m. (1923–2004)	80
Lebrun, Karl August, tysk musiker (1752–1790)	166	M	
Leffler, Anne Charlotte, sv. författarinna (1849–1892)	14, 16, 20	Malmström, August, konstnär (1829–1901)	184
Leopardi, Giacomo, italiensk författare (1798–1837)	186	Malmström, C. G., sv. historiker	93
Levertin, Oscar, författare, kritiker (1862–1906)	183, 187	Mansén, Elisabeth, sv. idéhistoriker (f. 1954)	75
Liljensparre, Henric, polismästare (1738–1814)	45–64	Manzoni, Alessandro, italiensk författar (1785–1873)	186, 187
Liljewall, Britt, sv. historiker	124	Marcuse, Herbert, filosof, sociolog (1896–1979)	204
Lilliestam, Åke, sv. historiker m.m.	179–181	Marx, Jenny, hustru till Karl Marx	208
Lindberg, Hugo, advokat (1887–1966)	153	Marx, Karl, sociolog, filosof m.m. (1818–1885)	207
Lindeberg, Maria, sv. författarinna m.m. (1780–1861)	163, 165, 171	Mascagni, Pietro, italiensk operatonsättare (1863–1945)	186–188
Linder, Gurli, författare, feminist m.m. (1865–1947)	11–43	Moberg, Vilhelm, författare (1898–1973)	147
Linder, Nils, docent, nordiska språk, gift m G. Linder	13	N	
Lindgren, Rosalie, folkskollärare	26	Nelson, Barbro, sv. författarinna	167
Lindroth, Hjalmar, professor, teolog, (1893–1979)	148–150	Nettelbladt, Lovisa Mathilda, sv. författarinna (1814–1867)	164
Linné, Carl von, sv. botaniker m.m. (1707–1778)	94	Nevéus, Torgny, sv. historiker (f. 1929)	94
Lintunen, Tiina, finsk historiker	78	Nilsson, Svante (Sture), Svante, riksråd, riksföreståndare (d. 1511)	202
Locke, John, engelsk filosof, politisk tänkare (1632–1704)	90	Nilsson, Torsten, politiker (S) (1905–1997)	204
Lucius von Stodten, Hellmuth, tysk diplomat (1869–1934)	193	Nordin, Svante, sv. idéhistoriker (f. 1946)	83
Lundebergs, Amalia, sv. författarinna (1816–1855)	164	Nordling, Johan, sv. journalist	11, 13
Lundin, Augusta, sömmerska	17, 28	Nydahl, Thomas, sv. journalist (f. 1952)	101
		O	
		Ohlanders, Ann-Sofie, sv. historiker	199

PERSONREGISTER

P

- Palme, Hanna, feminist m.m.
(1861–1959) 24, 26, 28, 35
- Palme, Olof, politiker (S),
statsminister (1927–1986) 81, 205
- Peltonen, Ulla-Maija, finsk historiker 78
- Persson, Göran, politiker (S),
statsminister (f. 1949) 81
- Puccini, Giacomo,
italiensk operatörsättare (1858–1924) 187

Q

- Quensel, Nils, jurist, statsråd (1894–1971) 147

R

- Ranft, Albert, teaterchef (1858–1938) 188
- Rasputins, Grigorij, rysk munk, undergörrare
(1869–1916) 193
- Reuterholm, Gustaf Adolf, friherre,
statsman (1756–1813) 59
- Richardson, Samuel, engelsk författare
(1689–1761) 90
- Riefenstahl, Leni, fotograf, regissör m.m.
(1902–2003) 75
- Rinman, Erik, publicist, politiker (1870–1932) 191
- Rokkan, Stein, norsk statsvetare (f. 1921) 80
- Rossander, Carl Jacob, H. Keys ingifte
morbror, oftalmolog (1828–1901) 185
- Rotenburg, Charlotta, mor till
Christina Charlotta Rudbeck 125
- Rudbeck, Christina Charlotta,
(1722–1804) 121, 123, 125–128, 131, 134–138
- Rudbeck, Olof d.y., naturhistoriker m.m.
(1660–1740) 125
- Rudbäck d.ä., Olof, naturforskare,
historiker m.m. (1630–1702) 94
- Ruin, Dagmar, sjuksköterska 76
- Ruin, Olof, sv. statsvetare (f. 1927) 79

S

- Sachs, Hilda, journalist m.m. (1857–1935) 20, 36
- Scholander, Fredrik, arkitekt,
konstnär (1816–1881) 184
- Scholl, Sophie, tysk motståndskämpe
(1921–1943) 75
- Schopenhauer, Arthur, tysk filosof
(1788–1860) 186
- Schück, Henrik, litteraturvetare
(1855–1947) 194
- Schönberg, Anders (d.y.),
rikshistoriograf m.m. (1737–1811) 67, 69
- Sebenius, Johan Leonard, brukspatron 28
- Segelberg, Eric, pastor, professor
(1920–2001) 147
- Shakespeare, engelsk dramatiker 179
- Sidfeldt, Emma, städerska 152
- Silfverstolpe, Malla, sv. författare m.m.
(1782–1861) 168
- Sjöblad, Christina, sv. litteraturvetare
(f. 1959) 124
- Smith, Adam, skottsk filosof,
nationalekonom (1723–1790) 67
- Sparre, Carl, friherre,
landshövding m.m.
(1723–1791) 48, 50, 51, 53, 56, 58, 59
- Staf, Nils, arkivarie 49
- Sten Sture (d.y.),
Sten Svantesson Sture, riddare,
riksföreståndare, (d. 1520) 202
- Sten Sture (d.ä.),
Sten Gustavsson (Sture), riddare,
riksföreståndare, (1440–1503) 202
- Steorn, Patrik, sv. konstvetare 15
- Stolpe, Sven, författare m.m. (1905–1996) 82
- Stridsberg, Gustaf, författare,
publicist (1877–1943) 192, 195
- Sträng, Gunnar, finansminister m.m. (S)
(1906–1992) 205

PERSONREGISTER

Ström, Annika, sv. latinare	90	Wallenberg, Marcus, bankman m.m. (1899–1992)	204
Sundberg, Herman, vaktmästare	150	Wallis, Curt, läkare, politiker, liberal (1845–1922)	18, 26
Sundbärg, Gustav, statistiker (1857–1914)	195	Wexionius, Nils, Michael Wexionius Gyldenstolpes son	90
Svenske, John, forskare	124	Whitlock, Anna, skolpionjär, kvinnosaks kämpa m.m. (1852–1930)	20
Söderbaum, Kristina, svensk-tysk skådespelerska (1912–2001)	75	Widerström, Karolina, läkare, politisk aktivist (1856–1949)	26
Söderberg, Hjalmar, författare (1869–1941)	189	Wiesner-Hanks, Merry, professor	198
Söderlund, Johan Erik, arkitekt (1826–1875)	184	Willers, Uno, riksbibliotekarie	181
T		Winge, Hanna, sv. konstnär (1838–1896)	15–17, 20
Thiel, Ernest, bankir, industriman, konstsamlare (1859–1947)	190	Witt-Brattström, Ebba, sv. litteraturvetare	162
U		Wright, Georg Henrik von, finl.-svensk filosof (1916–2003)	80
Ulfsdotter, Katarina, salig, abbedissa (1331–1381)	201	Å	
Ulfsson, Jacob, ärkebiskop (f. 1430-talet)	94	Åbom, Emmy, f. Rossander, H. Keys kusin, barnboksförfattarinna (1865–1955)	185
Ulvros, Eva-Helen, sv. historiker	124	Ö	
Undén, Östen, utrikesminister m.m. (S) (1886–1974)	204	Øgrim, Tron, norsk författare, journalist (f. 1947)	99
Unman, Gustaf, artist (1879–1967)	147	Österling, Anders, poet, m.m. (1884–1981)	192
V			
Vainio, Charlotte, finsk historiker	74		
Valentin, Karl, musikvetare, tonsättare, (1853–1918)	187		
Verdi, Giuseppe, italiensk operatonsättare (1813–1901)	185, 186, 194		
Verga, Giovanni, italiensk författare (1840–1922)	186		
W			
Wagner, Winifred, ledde bl.a. Bayreuthspelen (1897–1980)	75		
Wakefield, Andre, historiker	52		
Wallenberg, André Oscar, bankman m.m. (1816–1886)	193		

PERSONHISTORISK TIDSKRIFT 2016:2

Artiklar

<i>Rosemarie Fiebranz</i>	Adelskvinnan och hälsingebonden – två 1700-talsdagböcker bearbetade med hjälp av en historisk forskningsdatabas	121
<i>Ulf Hamilton</i>	”Fyndet i papperskorgen”. En minnesstudie i Helanderaffären	147
<i>Carina Lidström</i>	Författare på resa. Sophie von Knorrings <i>Bref till hemmet, under en sommarresa 1846</i>	161
<i>Kristina Lundgren</i>	Åke Lilliestam – nestor inom svensk personhistoria	179
<i>Magnus Ljunggren</i>	Italienvurmaren som förändrade <i>Svenska Dagbladet</i>	183

Debatt 198

Recensioner 200

Medarbetarna i detta nummer 214

Personregister 216